

A detailed engraving of Oliver Cromwell, showing him from the chest up. He has long, wavy hair and a mustache, and is wearing a dark, ornate military armor with shoulder plates and a white ruff collar. The portrait is set within an oval frame.

OLIVER CROMWELL
EN DE PROTESTANTSE MISSIE
1649-1658

Marieke Elske Prins
Bachelorscriptie, 1 december 2010
Geschiedenis, Universiteit Leiden
Studentnummer 0622885
Begeleider dr. David Onnekink

Speciale dank aan:

Mijn ouders
Paul van Rosmalen jr.
Harmen Bredeveld

dr. Joost Augusteijn
&
mijn begeleider
dr. David Onnekink

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	4
INLEIDING	5
I Religieuze politiek in Engeland en het puritanisme van Oliver Cromwell.....	8
II Binnenlandse religieuze politiek van Oliver Cromwell	13
III Buitenlandse religieuze politiek van Oliver Cromwell (1649-1658).....	21
CONCLUSIE.....	30
BIJLAGEN	33
BIBLIOGRAFIE	39
ARCHIEFSTUKKEN	40
AFBEELDING	40

VOORWOORD

De geschiedenis van het Verenigd Koninkrijk als geheel, maar die van Engeland in het bijzonder, sprak mij als kind al tot de verbeelding met al haar vorsten, parlementen, ontdekkingsreizigers en oorlogen. Naast mijn fascinatie voor de legendarische koning Arthur heb ik interesse voor de veelbewogen zestiende en zeventiende eeuw van Engeland. Binnen deze eeuwen die - in tegenstelling tot de 'Arthur periode' - goed te onderzoeken zijn, ben ik met name geïnteresseerd in de Reformatie ten tijde van koning Henry VIII; de vijfenveertig jarige regeerperiode (1558-1603) van koningin Elisabeth, gekenmerkt door religieuze spanningen en oorlog met Philips II van Spanje in de zestiende eeuw; de Engelse Burgeroorlog (1641-51), waarin koning Charles I werd onthoofd (1649) en het uiteindelijke gevolg van deze burgeroorlog de zo genoemde Commonwealth (1649-1658/60), later gevolgd door het Protectoraat onder leiding van Oliver Cromwell (r. 1653-1658) en de Restauratie onder het bewind van koning Charles II in 1660. Doordat deze periode in de Engelse geschiedenis relatief goed gedocumenteerd is, scheidt dit de mogelijkheid, om met gebruikmaking van deze bronnen, over tal van aspecten historisch onderzoek te doen.

Mede omdat ik eerder onderzoek heb gedaan naar de periode van de Restauratie van het bewind van de Stuarts i.c. koning Charles II - in het bijzonder naar diens mentor en eerste minister Edward Hyde, eerste graaf van Clarendon - heb ik ervoor gekozen om onderzoek te doen naar de periode voorafgaande aan de Restauratie, de Commonwealth (1649-1658/60) met daarin het Protectoraat onder leiding van Oliver Cromwell (r.1653 - 1658). De weerslag van dat onderzoek treft u aan in deze Bachelorscriptie.

Deze Commonwealth was een unieke periode voor Engeland, onder andere doordat de koning werd onthoofd en Engeland een republikeinse staatsvorm kreeg. Naast dat ik hier graag meer over wilde weten, ben ik in het dagelijks leven geïnteresseerd in de drijfveren van mensen; wat geloven zij en wat beweegt hen om te handelen zoals zij handelen. Mijn vooronderstelling is dat visies en religieuze overtuigingen sterk bepalend zijn voor het handelen van mensen en dientengevolge ook mede bepalend zijn voor het verloop van de geschiedenis. Zelden echter zijn (in een wat verder verleden) visies van 'betekenisvolle' personen terug te vinden in bronnen en kiezen historici ervoor om onderzoek te doen naar het politiek, economisch en/of sociaal beleid van staatslieden, waarvan veelal wel bronnenmateriaal voorhanden is. In mijn onderzoek heb ik mij binnen de periode van de Commonwealth en het Protectoraat met name gericht op het religieus politieke beleid van Oliver Cromwell. Ik hoop dat een ieder die deze bachelorscriptie leest hier plezier aan zal beleven en dat ik meer inzicht kan verschaffen over een specifiek onderdeel van de Engelse geschiedenis.

INLEIDING

Oliver Cromwell was van 1653-1658 de politieke leider van de Engelse Commonwealth. Ondanks dat deze regeerperiode relatief kort te noemen valt, is het daarom niet minder interessant of belangrijk om er een historisch onderzoek aan te wijden. Tal van onderwerpen kunnen worden onderzocht, zoals zijn politieke carrière maar ook zijn persoonlijke leven en achtergrond. Vele historici gingen mij al voor in het schrijven over deze zeventiende-eeuwse politicus en zij kozen voor tal van invalshoeken. Zo heeft Thomas Carlyle op basis van Cromwell's speeches en brieven een biografie geschreven, Christopher Hill schreef over Cromwell en zijn aandeel in de Engelse burgeroorlog en Robert B. Partridge over Cromwell in relatie tot koning Charles I en diens executie. Daarnaast schreven Timothy Venning en Jacob Bowman over de buitenlandse politiek van Cromwell ten tijde van zijn Protectoraat, waarvan de laatst genoemde specifiek de religieuze kant van Cromwell's buitenlandse politiek beschreef.¹

Tijdens het inlezen over de periode van Oliver Cromwell's leven (1599-1658) constateerde ik dat historici hem beschrijven als een man die voor wat betreft zijn politieke doelen geen eenduidige koers heeft gevaren. Historicus Barry Coward verwoordde het zo: "...it is possible to portray two very different historical images of the man. One is a dynamic and impetuous character, another, a duller image: a man who spent long periods carefully building political alliances based on compromises and conciliation ...” en “... of explaining Cromwell's career is to see him not as a self-seeking hypocrite or disillusionist idealist, but as someone who was driven by two very different aims reflecting the contrasting aspirations which had surfaced since 1640: ... This duality of aim is neatly described by Blair Worden as ‘ideological schizophrenia’.”² Daarnaast zijn contemporaine schrijvers nogal eens negatief over Cromwell geweest; zij beschreven hem volgens Richard E. Boyer als een schurk, een monster, die zijn eigen ambities nastreefde vanuit zijn religieuze overtuiging.³ Deze beelden over Cromwell maakte dat ik meer te weten wilde komen over hem. Ik merkte op dat gedurende zijn leven, religie en politiek sterk met elkaar verweven waren en dat religieuze tolerantie ten opzichte van protestanten een terugkerend onderwerp was. Zo schrijft bijvoorbeeld John Milton in een gedicht over Cromwell: *Cromwell, ... Guided by faith and matchless fortitude, To peace and truth thy glorious way*

¹ Thomas Carlyle, *Oliver Cromwell. With a selection from his Letters and Speeches* (London 1924); Christopher Hill, *God's Englishman: Oliver Cromwell and the English Revolution* (Londen 1970); Robert B. Partridge, *O horrible murder: The Trial, Execution and Burial of King Charles I*, (Londen 1998); Timothy Venning, *Cromwellian Foreign Policy* (Londen 1995) en Jacob N. Bowman, *The Protestant Interest in Cromwell's Foreign Relations* (Heidelberg 1900).

² Barry Coward, *The Stuart Age. England, 1603-1713* (Harlow 2003) 254-255.

³ Richard E. Boyer, *Cromwell and the Puritan Revolt. Failure of a Man or a Faith?* (Boston 1966) ix.

*hast plough'd, Help us to save free Conscience from the paw Of hireling wolves ...*⁴ Omdat ik persoonlijk zeer geïnteresseerd ben in de mate waarin religie uitwerking had op de politieke arena, heb ik ervoor gekozen om in deze bachelorscriptie de religieuze politiek van Cromwell gedurende zijn carrière als parlementslid en leider van de Commonwealth te analyseren. Hierin zal ik mij specifiek richten op de door Cromwell nagestreefde religieuze tolerantie voor protestanten.⁵

Over de ontwikkeling van religieuze tolerantie in Europa van de zeventiende eeuw zijn ook enkele boeken geschreven onder andere door O.P. Grell, zowel in samenwerking met B. Scribner alsook met R. Porter. Hierin worden onder andere specifieke gebeurtenissen geanalyseerd die men schaaft onder de noemer van religieuze tolerantie én intolerantie. Verschillende gebieden in Europa komen aan bod en worden in hun politieke en sociale context geanalyseerd.⁶ Uniek ten aanzien van tolerantie beleid is de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, zo zeggen Gees van der Plaats, Willem Frijhoff en Marijke Spies. De laatstgenoemden wijdden een boek aan de Nederlandse Republiek met daarin ook speciale aandacht voor godsdienstpolitiek, inclusief de vrijheden binnen die politiek en binnen de Republiek als staat. Ook al werden niet alle soorten geloofsgroepen geaccepteerd en getolereerd door de staat; historici zien in de Republiek toch een uniek voorbeeld van vroegmoderne ontwikkelingen in religieuze tolerantie.⁷

Zelf constateerde ik al dat de Engelse Republiek (1649-1658/60) eveneens in zekere mate een religieus tolerante politiek voerde ten opzichte van (andersdenkende) protestanten. Mij werd duidelijk dat initiatieven hiervoor met name van puriteinen als Oliver Cromwell kwamen. Een van de redenen die hiervoor werd aangehaald, door onder andere historicus Steven Pincus en J.C. Davis, is dat Cromwell ervan overtuigd was dat hij belijder was van het 'Ware geloof' (hervormd protestantisme). Wanneer het protestantisme zou overleven in een nog steeds overwegend katholieke wereld, dan was dat het bewijs dat het hervormde protestantisme het Ware geloof was. Cromwell zou, zo wordt er geconcludeerd, alles in werking stellen om het protestantisme te verankeren in de Engelse samenleving en wilde het ook verspreiden in Europa. De beste manier om dit te bereiken was door de onderlinge strijd tussen protestanten te stoppen door religieuze tolerantie voor te staan.⁸

Zelf heb ik, naast het lezen van deze literatuur over tolerantie en Cromwell, ook onderzoek gedaan in de archieven van Londen en Den Haag. Uit allerlei documenten en met name uit brieven van

⁴ Sonnet: To the Lord General Cromwell, 'On the proposals of certain ministers at the Committee for Propagation of the Gospel' in John Milton, *Letters of State Written by Mr. John Milton* (London, 1694).

⁵ Steven Pincus, *Protestantism and Patriotism. Ideologies and the making of English foreign policy, 1650-1668* (Chicago 1996); Barry Coward, *The Stuart Age*, 254-255; Boyer, *Cromwell and the Puritan Revolt*, ix.

⁶ Ole Peter Grell en Bob Scribner, eds., *Tolerance and intolerance in the European Reformation* (Cambridge 1996) en Ole Peter Grell en Roy Porter, *Toleration in Enlightenment Europe* (Cambridge 2000).

⁷ Willem Frijhoff en Marijke Spies, *Nederlandse cultuur in Europese context 1650 Bevochten eendracht* (Den Haag 1999 en Gees van der Plaats, *Eendracht als opdracht, Lieuwe van Aitzema's bijdrage aan het publieke debat in de zeventiende-eeuwse Republiek* (Hilversum 2003).

⁸ Steven Pincus, *Protestantism and Patriotism*, 26-27; Alexandra Walsham, *Charitable hatred. Tolerance and intolerance in England, 1500-1700* (Manchester 2006) 234 en Euan Cameron, 'Protestant identities in the later Reformation in Germany', in: Grell en Scribner, eds., *Tolerance and intolerance*, 111.

ambassadeurs kwam ik meer te weten over de religieuze politiek van Oliver Cromwell. Aan de hand daarvan denk ik dat historici, bij de uitleg ten aanzien van religieuze tolerantie van Cromwell, een aspect onderbelicht hebben gelaten. Daar waar de historici tot nu toe zijn religieus tolerantiebeleid hebben gezien als een middel om het Ware geloof te verspreiden, vermoed ik dat Cromwell religieuze tolerantie voor protestanten nastreefde opdat zij vrij konden leven en vrij hun geloof konden belijden in de samenleving en daarmee werd religieuze tolerantie een doel. De vraag die ik in deze scriptie centraal wil stellen is: had Oliver Cromwell in zijn politieke carrière religieuze tolerantie ten doel? Om deze vraag te kunnen beantwoorden heb ik de volgende drie hulpvragen geformuleerd: 1. Waar kwam Oliver Cromwell's religieus tolerante houding mogelijk vandaan? 2. Streefde Cromwell religieuze tolerantie na in de binnenlandse politiek? 3. Streefde Cromwell religieuze tolerantie na in de buitenlandse politiek? Deze vragen hebben mij ertoe gebracht om mijn scriptie ook onder te verdelen in drie hoofdstukken; hoofdstukken waarin ik Oliver Cromwell vanuit verschillende invalshoeken zal analyseren aangaande het aspect van religieuze tolerantie. Allereerst bespreek ik zijn jeugd en de band met het puritanisme omdat ik vermoed dat zijn persoonlijkheid in die periode mede door het geloof sterk is gevormd hetgeen later mogelijk z'n weerslag had op zijn politiek handelen. In het tweede en derde hoofdstuk zal ik zijn politiek handelen ten aanzien van religieuze tolerantie tijdens zijn politieke carrière onderzoeken; hoofdstuk twee zal specifiek gericht zijn op zijn binnenlandse religieuze politiek, terwijl ik in het derde hoofdstuk zijn buitenlandse politiek zal belichten. Door zowel zijn binnenlandse- alsook zijn buitenlandse politiek te analyseren, zal er mijns inziens een completer beeld ontstaan van Cromwell's religieuze politieke doel(en).

NB. Het woord *tolerantie* betekent volgens Van Dale's woordenboek: "verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden".⁹ Ik realiseer mij dat er een mogelijkheid bestaat tot ruime interpretatie van het woord, maar de keuze voor het gebruik van het woord 'tolerantie' is gebaseerd op twee punten: ten eerste het feit dat andere historici zoals O.P. Grell en R.S. Paul¹⁰ het woord ook gebruiken voor de periode van de zeventiende eeuw; ten tweede omdat er mijns inziens geen beter woord is dat tot de verbeelding spreekt. In de context waarbinnen ik het woord tolerantie hanteer, heeft het voornamelijk betrekking op (ruime) religieuze vrijheden voor protestanten.

⁹ Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal, Van Dale Lexicografie BV (Utrecht 2005).

¹⁰ Grell en Scribner, eds., *Tolerance and intolerance*, 1 en Robert, S. Paul, *The Lord Protector, Religion and Politics in the Life of Oliver Cromwell* (Londen 1955) 325.

I Religieuze politiek in Engeland en het puritanisme van Oliver Cromwell

Uit de speeches en brieven van Oliver Cromwell zelf, alsook uit hetgeen enkele tijdgenoten zoals John Milton (1608-1674) en hedendaagse historici als Antonia Frasier en Richard E. Boyer over hem schreven, valt op te maken dat in Cromwell's leven en carrière zijn religie, het puritanisme en Gods wil, een belangrijke rol speelde.¹¹ De verbinding van hem met God zoals die door Cromwell werd ervaren en uitgedragen, is mijns inziens grotendeels te verklaren vanuit zijn jeugd en de invloed die het puritanisme in die periode op hem heeft gehad; Cromwell groeide namelijk op in een puriteins gezin. Maar ook gedurende de rest van zijn leven is hij met het puritanisme geconfronteerd geworden onder andere tijdens zijn eerste jaren als parlementslid in de House of Commons.

Ten tijde van de Commonwealth heeft Cromwell getracht zijn religieuze opvattingen toe te passen in zijn latere binnenlands- en buitenlands religieus politieke beleid. Om deze religieuze politiek - waarvan ik een analyse heb gemaakt, vastgelegd in hoofdstuk 2 en 3 van deze scriptie - te begrijpen, wijd ik dit hoofdstuk aan het door het puritanisme beïnvloede verleden van Oliver Cromwell. Ik bespreek onder andere de invloed van het protestants puriteinse geloof uit zijn jeugd, maar vooraf schets ik eerst een korte geschiedenis van de Reformatie in Engeland omdat hierin de wortels liggen van het puritanisme; het gedachtegoed dat een zo grote rol speelde in Cromwell's leven.

Religieuze politiek in Engeland

Met de Reformatie in Europa, die zich in de praktijk doorzette na kritiekuitingen door Maarten Luther in 1517, begon een tijdperk van religieuze discussies en oorlogen en ontstonden er diverse protestantse geloofsstromingen in Europa. De Reformatie beperkte zich niet tot het vaste land van Europa, maar breidde zich ook uit tot in het Engelse koninkrijk. Nadat koning Henry VIII omwille van het voortzetten van zijn dynastie wilde scheiden en hertrouwen en de Paus dit niet accepteerde, begon in 1534 de Engelse Reformatie. Om zijn wil te kunnen doorzetten besloot Henry VIII de Paus in Rome niet meer te erkennen als hoogste autoriteit van de Kerk en liet hij zichzelf benoemen tot hoofd van de 'Church of England' ook wel Anglicaanse Kerk genoemd. Deze kerk, die in veel opzichten de katholieke tradities behield, baseerde haar geloofsovertuigingen op de Book of Common Prayer uit 1549 van de hervormingsgezinde protestant Thomas Cranmer, aartsbisschop van Canterbury. Iedere onderdaan in het Engelse Koninkrijk werd geacht het anglicaanse geloof te belijden, maar in een voormalig katholieke staat was het breken met het oude geloof door de bevolking én vorsten geen gemakkelijke opgave; getuige het feit dat Henry VIII, ondanks dat hij aan het hoofd van de Anglicaanse Kerk stond, religieus gezien conservatief te noemen was en zijn opvolger Mary I zelfs

¹¹ Boyer, *Oliver Cromwell and the Puritan Revolt*, vii-viii en Antonia Frasier, *Cromwell our Chief of Men* (Londen 1999) 38-40, 325-328.

katholiek. Het land raakte sterk religieus verdeeld in groepen van anglicanen versus katholieken. De verdeeldheid nam verder toe, toen Engeland onder de protestantse vorstin Elizabeth I verzeild raakte in een oorlog tegen het katholieke Spanje (1585-1604) maar ook door het Gunpowder Plot van 1605, waarin katholieken het gemunt hadden op Elizabeth I haar troonopvolger James I, koning van Engeland en Schotland.¹²

Omdat de Engelse vorsten zowel hoofd van de kerk alsook van de staat waren, viel de scheiding tussen kerk en staat weg. Dit betekende dat de religieuze verdeeldheid in Engeland niet alleen een religieuze, maar ook een politieke zaak werd. Katholieken werden door de vorsten beschouwd als ketters, omdat zij de staatsreligie niet aanhingen, maar ook werden zij - en dat was het politieke aspect – beschouwd als staatsvijanden omdat zij de Paus als hun religieus leider beschouwden in plaats van de vorst. Dit werd gezien als een teken van disloyaliteit en ondermijning van het gezag van vorst en staat. Om de orde in de staat te handhaven werd er een religieus intolerant politiek beleid gevoerd jegens katholieken.¹³

Overigens kregen de Anglicaanse Kerk en de Engelse vorsten ook problemen met hun protestantse gelovigen c.q. onderdanen. Binnen de Anglicaanse Kerk ontstond meer en meer discussie over bijvoorbeeld de liturgie en het in hun ogen nog steeds ‘katholieke’ karakter van de kerk.¹⁴ Engelse evangelisten, Franse en Nederlandse calvinistisch c.q. gereformeerde gemeenten in London die tijdens de regering van koningin Mary I waren gevlucht, keerden onder het bewind van koningin Elizabeth I terug uit calvinistische bolwerken zoals de Zwitserse Kantons. Zij droegen bij aan de theologische discussies over de invulling van de Anglicaanse kerk, maar de kerkelijke hervormingen van koningin Elizabeth I waren in hun ogen niet afdoende en het aantal aanhangers van de calvinistische leer groeide gestaag. De theologische discussies leidden uiteindelijk tot het ontstaan van verschillende afsplitsinggroepen van de Anglicaanse kerk, ‘dissenters’ genoemd. Voorbeelden hiervan zijn de presbyterianen, quackers en de puriteinen (deze laatste is het meest verwant aan het calvinisme in de Nederlanden). Tot de puriteinen behoorde onder andere Oliver Cromwell. Ondanks het feit dat de genoemde geloofsstromingen zich niet volledig conformeerden aan het Anglicaanse geloof en daarmee zichzelf buiten de bescherming van de vorst stelden (de vorst was beschermer van haar onderdanen en anglicaanse gelovigen door de dubbele gezagsfunctie) werden deze dissenters niet net als de katholieken als ketters beschouwd. De groepen waren namelijk ontstaan uit de staatskerk en daarmee deelden zij wel enkele geloofsbeginzelen met de staat. Echter volledig geaccepteerd of vrij van vervolging waren dissenters ook weer niet. Deze groepen werden door de staat wel gezien als een mogelijk gevaar voor de staatsveiligheid omdat zij het absolute gezag van zowel de staatskerk, de staat

¹² Grell en Scribner, *Tolerance and intolerance*, 1, 3-6, 8, 200-204 en Coward, *The Stuart Age*, 80-81, 128-129.

¹³ C.A. van der Sluijs, *Puritanisme en Nadere Reformatie, een beknopte vergelijkende studie* (Kampen 1989) 10,12 en Walsham, *Charitable hatred*, 54.

¹⁴ Het karakter van de Anglicaanse kerk kende zelf nog veel katholieke uitingen onder andere in de liturgie. Onder andere de puriteinen wilde dit veranderen, de kerk meer puur maken, vrij van katholieke elementen maar inmenging in religieuze zaken of religieuze politiek werd door de vorsten niet altijd getolereerd en dus hadden niet alleen de katholieken de vorst te vrezen maar ook groepen ‘dissenters’.

alsook de vorst aantastten door hun kritiekuitingen. Een moordaanslag op koningin Elizabeth en haar raadsleden, gepleegd door een protestantse groepering versterkte de gedachte van dit protestantse staatsvijandschap alleen maar meer. Ondanks dat deze aanslag mislukte, werd het als een bewijs beschouwd dat niet alleen katholieken maar ook ‘andersdenkende protestanten’ een gevaar voor de staat waren. Voor het behoud van de openbare orde waren deze groepen onderhevig aan een religieus politiek beleid waarin hun openbare geloofsbelijdenis aan banden werd gelegd en zelfs vervolging werd niet uitgesloten; een treffend voorbeeld hiervan is het verbod op de puriteinse tekst van ‘Ordre de Discipline’ in 1574 en de gevangenschap en respectievelijk vervolging van puriteinse geestelijken onder de vorsten Elizabeth I en James I. Oliver Cromwell groeide op in een puriteins gezin (puriteinen behoorden tot de dissentergroepen) in een tijd waarin religieuze conflicten en religieuze verdeeldheid in Engeland de boventoon voerden en het was niet zonder gevaar om een geloof aan te hangen anders dan de staatsreligie.¹⁵

Oliver Cromwell en het puritanisme

De grootvader van Oliver Cromwell, ene Richard Williams, adopteerde zijn moeders meisjesnaam ‘Cromwell’ waardoor de familienaam blijvend veranderde in ‘Cromwell’. Richard (Williams) Cromwell werd door zijn oom, Sir Thomas Cromwell die eerste graaf van Essex en secretaris (staflid) van koning Henry VIII (1532-1540) was, naar het hof gehaald en door de jaren heen bouwde hij per gratie van de koning een welgesteld leven op. In Engeland werd iedere onderdaan geacht het anglicaanse geloof te belijden; maar zoals Maarten Luther en Johannes Calvijn op het vaste land van het Europa voor een meer pure vorm van de kerk en kerkelijke gemeenschap pleitten, pleitten in Engeland, rond 1564, enkele intellectuelen van onder andere de universiteit van Cambridge en enkele parlamentsleden ook voor een meer pure vorm van het geloof, maar dan specifiek gericht op de protestants Anglicaanse Kerk. Zij werden in Engeland beledigend ‘puriteinen’ genoemd door hun tegenstanders; deze verzamelnaam werd later de benaming voor één van de groepen ‘dissenters’ die zich niet meer volledig conformeerden aan de Anglicaanse Kerk. Puriteinen¹⁶ meenden dat de (van oudsher katholieke) ceremonieën binnen de Anglicaanse Kerk een te prominente plaats innamen en streefden ernaar deze te beperken en de ‘leer’ centraal te stellen. De familie Cromwell was een van de adellijke families die het puriteinse geloof aanhing, maar koos ervoor om hun geloofsvoorkeur niet expliciet te maken of openbaar uit te dragen; dit omdat je in die tijd daardoor het risico liep om uit de

¹⁵ Sluijs, van der, *Puritanisme en Nadere Reformatie*, 11-13, 18-19; Frasier, *Cromwell*, 14 en Walsham, *Charitable hatred*, 179.

¹⁶ Hiermee bedoel ik de specifieke groep binnen de algemene groep van dissenters en niet de algemene beledigende naam. Vanaf nu af aan zal het woord ‘puritein’ de specifieke protestantse groep aanduiden tenzij anders vermeld.

gratie te raken van de koning¹⁷ en daarmee - vanwege het streng religieus politiek gevoerde beleid van de vorsten tegen de puriteinen (en dissenters in het algemeen) - al je bezittingen, landgoederen en titels kon verliezen. Omdat Richard (Williams) Cromwell zich niet openbaar verzette tegen de vorsten behield zijn familie al haar privileges en kon uiteindelijk de volwassen Oliver Cromwell, nog in het bezit van de adellijke bezittingen, parlamentslid worden. De Cromwells waren niet alleen belijders van het puritanisme, zij kregen ook familiale banden met de puriteins leidinggevende families Whalley en Hampdon omdat twee nichtjes van Oliver Cromwell trouwden met heren uit deze families. Al met al werd de jonge Oliver Cromwell opgevoed binnen de kringen van het puritanisme waarin godsvruchtig leven en persoonlijke devotie centraal stonden en tevens groeide hij op met de wetenschap dat er tussen het puritanisme en de staat geloofsconflicten bestonden.¹⁸

Buiten het gezinsleven en familiale banden met vooraanstaande puriteinen om, werd Oliver Cromwell ook met het puriteinse geloof geconfronteerd in zijn opleiding. Een goede kennis van de familie, dr. Thomas Beard, was schoolhoofd van de Grammar School in Huntingdon waar Cromwell zijn vooropleiding genoot. Thomas Beard predikte al eerder in huize Cromwell, maar ook op school kreeg Cromwell nu de puriteinse fundamente te horen aangaande de relatie tussen mens en God en welke rol de kerk hierin speelde. In zijn boek *The Theatre of God's Judgements* (1597) had Thomas Beard hierover geschreven. De essentie van het verhaal was, dat God de mens al tijdens het leven beoordeelt: goede daden zouden worden beloond en foute daden bestraft en persoonlijke devotie kon leiden tot een goede beoordeling. Vorsten hebben, volgens Beard, de neiging om te denken dat zij zich in dit leven niet godsvruchtig behoeven te gedragen, maar het tegendeel was in zijn optiek waar; ook vorsten worden al tijdens hun leven beoordeeld. Deze beoordeling van vorsten zou bijvoorbeeld terug te zien zijn in het winnen of verliezen van veldslagen. In de politieke speeches die Oliver Cromwell later in zijn leven gaf, kwamen elementen uit het boek over de (puriteinse) filosofie van zijn leermeester en van zijn puriteinse opvoeding, terug. Zo zou mijns inziens Cromwell, ter illustratie van de filosofie van Beard, hebben kunnen aanvoeren dat zijn beslissing om ten strijde te trekken tegen koning Charles I een juiste beslissing hebben kunnen zijn en zou zijn overwinning hierbij onderstrepen dat ook de koning bij leven door God ter verantwoording was geroepen. Oliver Cromwell vervolgde in 1616 zijn studie aan het puriteins beïnvloede Sidney Sussex college, nabij het puriteinse bolwerk: de Universiteit van Cambridge. Hij verbleef hier tot 1617 om na de dood van zijn vader terug naar huis te keren om voor het gezin te zorgen. Zijn jeugdijaren werden zoals hierboven geschetst, gekenmerkt door het puritanisme, zowel binnen het gezin en de familie alsook in zijn educatie. Naast dat hij deze geloofsstroming aanhing, leerde hij ook dat de verhouding tussen de vorst(en) en puriteinen geen

¹⁷ De vorst van Engeland was sinds 1534 naast staatshoofd ook hoofd van de Anglicaanse Kerk geworden en deze taken konden niet meer los van elkaar gezien worden. Niet-anglicanen werden in navolging hiervan gezien als disloyale onderdanen of zelfs staatsvijanden indien openlijk verzet werd getoond.

¹⁸ Paul, *The Lord Protector*, 17-20; Sluijs, van der, *Puritanisme en Nadere Reformatie*, 10-13, Joel R. Beeke, *Assurance of Faith, Calvin, English Puritanism and the Dutch Second Reformation* (New York 1991) 385 en Frasier, *Cromwell*, 8, 11-13.

gemakkelijke was en dat vrijheid van godsdienst c.q. tolerantie ten opzichte van protestanten, een concept waar hij later mee te maken krijgt en zelf verkondigde, geen vanzelfsprekendheid was.¹⁹ Ook zijn politieke carrière, die in 1628 begon, werd door het puritanisme gekenmerkt. Met name de invloed van een bepaalde stroming, het independisme (het independisme maakte zich vooral sterk voor vrijheid van religie voor protestanten), is bij Cromwell terug te zien in zijn speeches, brieven en religieus politiek beleid daterend uit zowel de periode dat hij parlamentslid was als wel uit de periode dat hij Lord Protector was. Cromwell werd naar alle waarschijnlijkheid ook beïnvloed door theologische discussies die gevoerd werden door theologen en intellectuelen uit verscheidene protestantse groepen zoals brownisten, (ana)baptisten, presbyterianen en independenten; discussies over verdraagzaamheid en godsdienstige vrijheid in de jaren dertig en veertig van de zeventiende eeuw. Zelf participeerde Cromwell in de, in 1629 opgerichte, ‘Comité van Religie’ van de House of Commons. In de jaren veertig was John Owen (1616-1683) een van de theologen (volgens historicus Van der Sluijs de grote ‘dissenter’ en een van de voornaamste vertegenwoordigers van de puriteinen)²⁰ die onder andere met de bekende (puriteinse) dichter John Milton en met - “één van de Makers of religious freedom”²¹ - de puriteinse theoloog Richard Baxter en de independist/ baptist en grondlegger van het Baptisme in Noord Amerika, Roger Williams, inhoudelijke discussies over religieuze tolerantie voerde. John Owen voegde zich op verzoek van Cromwell bij hem op diens militaire expeditie naar Ierland in 1649 als kapelaan voor het leger en later werd hij voor Cromwell vervangend hoofd op Oxford. In de bloei van zijn politieke carrière werd Oliver Cromwell tevens omringd door medepuriteinen als Henry Ireton, John Thurloe, Oliver St. John en John Milton (die allen hetzij als ambassadeur hetzij als minister een politieke post vervulde onder Cromwell’s leiding ten tijde van het Protectoraat). Door de omgang met hen en John Owen werd Cromwell geconfronteerd met de heersende politieke en theologische discussies ten aanzien van religieuze tolerantie voor protestanten, waarover hijzelf ook een mening vormde en mijns inziens, op basis van bronnenmateriaal, daar ook uiting aan gaf in zijn religieus politieke beleid ten tijde van de Commonwealth (1649-1658).²²

In de volgende twee hoofdstukken zal ik ingaan op Cromwell’s religieuze binnenlandse- en buitenlandse politiek ten tijde van de Commonwealth ten aanzien van religieuze tolerantie voor protestanten. Zijn politieke handelen kan wellicht in het licht gezien worden van zijn eigen puriteinse achtergrond - opvoeding, educatie en familiale banden - maar ook in de omgang met en gedachtegoed van protestantse intellectuelen als John Owen zoals ik in dit hoofdstuk beschreven heb.

¹⁹ Frasier, *Cromwell*, 12, 16-22; Sluijs, van der, *Puritanisme en Nadere Reformatie*, 19 en Paul, *The Lord Protector*, 24-33.

²⁰ Sluijs, van der, *Puritanisme en Nadere Reformatie*, 16.

²¹ Ibidem, 16.

²² Philip Aubrey, *Mr. Secretary Thurloe: Cromwell's Secretary of State, 1652-1660* (London 1990) 162, 226; Frasier, *Cromwell*, 34; Walsham, *Charitable hatred*, 232-233 en J.W. Felix, *Leven en Werk van dr. John Owen*. Hedendaagse vertaling uit het Engels van het werk van William Orme, *De Gedenkschriften over het leven en het kerkelijk standpunt van Dr. John Owen* (1857) (Middelburg 2009) 51-56.

II Binnenlandse religieuze politiek van Oliver Cromwell

In het vorige hoofdstuk heb ik een analyse gegeven van de verhouding tussen de Engelse vorsten en de ‘andere gelovigen’ i.c. de katholieken en de protestanten (en van de protestanten, de puriteinen in het bijzonder). Ook heb ik een analyse gegeven van de invloed die het puritanisme mijns inziens op Oliver Cromwell’s jeugd en zijn vroeg politieke carrière heeft gehad en daarmee heb ik de context weergegeven waarbinnen Cromwell zijn religieuze politieke overtuiging mogelijk heeft gevormd.

In primaire alswel secundaire bronnen betreffende zijn religieuze politiek vond ik aanwijzingen dat Cromwell’s overtuiging sterk verbonden was met het willen invoeren van een religieus tolerant beleid ten opzichte van protestantse geloofsgroepen. In dit hoofdstuk zal ik aan de hand van zijn politieke carrière zijn religieuze politieke beleid bespreken voor wat betreft het nastreven en invoeren van tolerantie voor protestanten. Eerst bespreek ik zijn religieuze politiek handelen als parlementslid in de House of Commons onder de regering van koning Charles I en vervolgens zijn binnenlandse religieuze politiek ten tijde van de Commonwealth (1649-1658).

Oliver Cromwell als parlementslid ten tijde van de regering van koning Charles I

Vanaf 1625 regeerde koning Charles I over het Engelse koninkrijk en ook hij kende, net als voorgaande vorsten, problemen met diverse protestantse geloofsgroepen waarvan ten tijde van Charles z’n regering leden uit deze groepen zitting hadden in het parlement. Voorbeelden van religieuze politieke conflicten tussen koning en parlement waren allereerst het feit dat Charles getrouwd was met de katholieke Henriette Maria van Frankrijk, dit terwijl haar geloof verboden was in Engeland en het parlement ontstemd was over dit voorgenomen huwelijk, mochten zij toch trouwen onder de voorwaarde dat het katholieke geloof geen invloed zou krijgen op de Koninklijke Huishouding en het politieke leven. Daarnaast weigerde Charles I in te gaan op het verzoek van het parlement om de protestantse groepen in de Bohemen te hulp te schieten ten tijde van de Dertigjarige oorlog (1618-1648). Ten slotte leidde het feit dat Charles I zich meer en meer als een absoluut heerser ging gedragen en in die hoedanigheid ook het katholicisme wilde bevorderen in Engeland, tot een burgeroorlog tussen het royalistische leger en het parlamentsleger, waarin Oliver Cromwell een van de legeraanvoerders was.²³

Oliver Cromwell nam voor het eerst zitting in het Parlement, in 1628-1629 voor de stad Huntingdon en vanaf 1640 ook voor het invloedrijke (puriteinse) Cambridge. In 1629 hield Cromwell als lid van het ‘Comité van Religie’ een speech waarin hij zijn verontrusting uitte over de toekomst van de kerk en religie in het land. Deze verontrusting kwam voort uit een tweetal zaken namelijk: ten eerste was Cromwell ter ore gekomen via de al eerder genoemde dr. Thomas Beard, de oude schoolmeester van

²³ Frasier, *Cromwell*, 34-35, 45 en Coward, *The Stuart Age*, 151-153.

Cromwell, dat er voor St. Paul's Cathedral bij het predikingkruis Papisme werd gepredikt. Ten tweede dat de koning een decreet uitvaardigde dat voor meer tolerantie voor het papisme in Engeland zou gaan zorgen. Cromwell protesteerde openlijk tegen dit laatste in de House of Commons omdat volgens Cromwell de katholieken niet te vertrouwen waren. Katholieken beperkten de religieuze vrijheid van protestanten volledig zoals gebleken was in het verleden (religieuze zuiveringen tijdens de regeerperiode van de katholieke Mary I, oorlogen en moordaanslagen door katholieken). Katholieken waren volgens Cromwell de reden van de religieuze conflicten in Engeland. Een officiële (gedoog)status voor katholieken zou betekenen dat zij hun vrijheden terug zouden krijgen, hetgeen volgens Cromwell ertoe zou kunnen leiden dat protestanten weer in de verdrukking zouden kunnen komen en dat vrijheid van geweten voor de protestanten die enigszins van kracht was, hen zou worden ontnomen. Dit vond hij en ook andere protestanten een onacceptabele religieuze hervorming die te grote sociale gevolgen met zich mee zouden kunnen brengen. Maar de koning verzocht het parlement zich niet te bemoeien met zaken aangaande de Anglicaanse Kerk en in de periode 1629-1640 regeerde koning Charles I vervolgens zonder het parlement waardoor er weinig ingebracht kon worden tegen het pro katholieke religieus politieke beleid. Cromwell's vermoeden leek werkelijkheid te worden toen koning Charles I zijn adviseur, de katholieke William Laud tot bisschop van London (en in 1633 zelfs tot Aartsbisschop van Canterbury) benoemde. William Laud meende namelijk dat de staatskerk de doctrine weer volledig zou moeten uitdragen, maar dat kon niet zolang er vrijheid van geweten van het individu zou heersen en dus moest er een einde komen aan het bestaan van de diverse protestantse geloofsgroepen anders dan het anglicanisme. Hij was van mening dat het puritanisme met name de grondvesten van de Anglicaanse Kerk bedreigde en dus moest deze stroming zeker bestreden worden. Deze religieuze hervormingen en absolute machtspolitiek maakten dat parlamentsleden en in het bijzonder Oliver Cromwell steeds meer om religieus politieke redenen tegenover elkaar kwamen te staan.²⁴

In 1641 brak de Ierse (katholieke) opstand uit. Het parlement, waarvan ook tamelijk veel puriteinen, geloofde dat Charles en zijn katholieke echtgenote mede achter deze opstand zaten met als doel Engeland weer Katholiek te maken. Oliver Cromwell werd door het parlement verzocht, als legerofficier ten strijde te trekken tegen de Ieren ter verdediging van de Protestantse staat. Echter, Charles I probeerde deze veldtocht tegen te houden en de macht van het parlement te breken door op 4 januari 1642 vijf parlamentsleden, waaronder Cromwell's neef John Hampdon (waarvan de familie behoorde tot de hoogste kringen van het puritanisme) te arresteren omdat hij de militaire actie van het parlement zag als verraad jegens de staat. Maar Charles z'n poging mislukte en de koning stond hierna lijnrecht tegenover het Long Parliament, hetgeen dus resulteerde in de burgeroorlog die van 1641 tot 1649 duurde. In deze oorlog trok Cromwell ten strijde tegen de koning in het belang van het behoud van religieuze vrijheid voor protestanten. Het parlement zocht hulp bij het presbyteriaanse Schotland

²⁴ Sluijs, van der, *Puritanisme en de Nadere Reformatie*, 18; Richard Tangye, *The Two Protectors: Oliver and Richard Cromwell* (London 1899) 40, 158-161 en Frasier, *Cromwell*, 34.

dat net als andere protestantse groepen in Engeland door Charles I en William Laud was aangepakt. De Schotten gingen het verbond aan indien het presbyteriaanse kerksysteem (een eenheidskerk zonder bisschoppen) zou worden geïncorporeerd. In 1643 werd het verbond gesloten en de invloed van het presbyterianisme groeide daarmee in het Engelse parlement. De independenten, waaronder Cromwell, waren niet tevreden met deze vorm van eenheidskerk omdat het presbyterianisme alle vormen van religieuze groepen buiten de nationale kerk uitsloot, terwijl independenten juist stonden voor religieuze vrijheid voor protestanten buiten de nationale kerk. Cromwell pleitte in een brief aan William Lenthall, voorzitter van de House of Commons, in 1645 nog om de soldaten (zijn manschappen) die met gevaar voor eigen leven vochten, niet te straffen omwille van het puritanisme dat zij aanhingen. Wanneer het parlement hen hiervoor wel zou straffen, zouden zijns inziens, deze trouwe mannen ontmoedigd worden in de strijd voor de vrijheid van de Protestantse staat en voor de vrijheid van geweten; “for the liberty of his country” en “trust God for the liberty of his conscience”.²⁵ Maar omdat het hierboven beschreven verbond al gesloten was, werd er geen gehoor gegeven aan Cromwell’s oproep. Vooralsnog kwam er geen algemene religieuze tolerantie voor protestanten omdat de presbyterianen dit niet konden toelaten daar zij van mening waren dat zij de ware vertegenwoordiging van God op aarde waren en daarin was geen plaats voor andersdenkende protestanten zoals die in het leger van Cromwell dienden.²⁶

Tijdens de vredesonderhandelingen in 1647 tussen de koning en het parlement²⁷, werd er getracht met Charles overeen te komen dat zijn politieke macht zou worden beperkt en die van het parlement uitgebreid. Separaat daarvan pleitten de independenten in het parlement en leger, waaronder Oliver Cromwell, nog steeds voor permanente tolerantie in de vorm van vrijheid van geweten voor protestanten, maar tevergeefs. De presbyterianen in Schotland probeerden intussen ook een verbond te sluiten met Charles; indien de koning zou ondertekenen dat het presbyteriaanse geloof een officiële status zou krijgen en als in Engeland de staatskerk volledig presbyteriaans zou worden - hetgeen onder andere inhield dat vrijheid van geweten van alle andere vormen van het Engelse protestantisme niet zou worden nagestreefd door deze kerk - dan zouden de Schotten voor hem gaan vechten. Naar het schijnt, volgens biograaf van Cromwell, Thomas Morrice, zouden Oliver Cromwell en Henry Ireton een brief, de ‘Saddle Letter’, in handen hebben gekregen waarin stond dat de koning een alliantie met de (presbyteriaanse) Schotten wilde sluiten. De bereidwilligheid van onder andere Cromwell om nu nog tot een vredesakkoord te komen, verbleekte omdat de koning onbetrouwbaar was gebleken. De vredesonderhandelingen werden gestopt en uiteindelijk werd Charles I aangeklaagd, veroordeeld en

²⁵ Tangye, *The two Protectors*, 100-101.

²⁶ Ibidem, 78, 100-101 en Frasier, *Cromwell*, 12.

²⁷ Het parlement bestond uit voornamelijk presbyterianen en independents. De politieke samenwerking tussen Engelse en Schotse presbyterianen maakte dat de presbyterianen machtiger waren dan de independents in het parlement. De independents, waaronder Cromwell, wilden liever de oorlog beëindigen om vervolgens op politieke wijze tot religieuze vrijheid te komen in plaats van al hun kansen wellicht te verspelen in een eindeloze oorlog waarin ze hun politieke macht konden verliezen. Ibidem, 226.

wegens hoogverraad in 1649 zelfs onthoofd. Het Engelse parlement nam volledig de macht over en Engeland werd een Commonwealth (1648-1658/60) waarin Oliver Cromwell en anderen zich bleven inzetten voor religieuze vrijheid en tolerantie.²⁸

Binnenlandse religieuze politiek van Oliver Cromwell ten tijde van de Commonwealth (1649-1653)

De installatie van het Rump Parliament²⁹ in 1649 werd, door parlementsleden en intellectuelen die tolerantie tussen protestanten nastreefden, gezien als het begin van een nieuw tijdperk voor Engeland. Naast het feit dat de functie van aartsbisschop en die van de overige bisschoppen al in 1646 was afgeschaft en er een Calvinistische liturgie en kerkraad van ouderlingen was ingesteld door het Long Parliament, waren door het parlement ook nog de koning afgezet en de House of Lords en het Hogerhuis ontbonden, waardoor alleen de House of Commons de staat regeerde; gewapend met zowel wetgevende alsook uitvoerende macht. De Commons meldden daarom ook “that the people are, under God, the original of all just power” en “that the Commons of Engeland, in parliament assembled...have the supreme power of this nation”.³⁰ Een van de belangrijkste taken voor het nieuwe parlement was het aanpakken van de religieuze verdeeldheid en de verwachtingen waren hoog gespannen aangaande de oplossingen waarmee het parlement zou komen. Het parlement nam de taak op zich om de staat te herenigen. Volgens John Owen die op de dag van de executie van de koning predikte voor de House of Commons zei hierover: “it is toleration of all religions, or invented ways of worship, wherein your [House of Commons] constitutions are confidently antedated in many places of the nation”.³¹ Een algemeen tolerantiebeleid lag volgens hem dus al verborgen in de constituties van het parlement ook al bestond er volgens Owen wel weerstand tegen algehele religieuze tolerantie [voor protestanten] omdat er gevreesd werd voor goddeloosheid. Maar het parlement trachtte religieuze hereniging en algemene ‘heling’ van de staat te bewerkstelligen na de burgeroorlog en zette hiervoor de al gevormde allianties in, die tussen verschillende parlementsfracties en geloofsstromingen ten tijde van de burgeroorlog waren gevormd. Oliver Cromwell werd naar Ierland gestuurd om daar de katholieke bedreiging in te dammen. Hij ging in 1649 op expeditie en verzocht John Owen met hem mee te gaan als kapelaan voor het leger en voor de bevolking in Ierland. Doel was om de rust te laten wederkeren en dat werd getracht te bereiken door een milde houding aan te nemen tegenover een ieder die zich ordelijk gedroeg. De legerleiding en het leger zelf gaven daarbij

²⁸ Tangye, *The two protectors*, 115-116; Frasier, *Cromwell*, 225-230; Paul, *The Lord Protector*, 156-157 en Cowerd, *The Stuart Age*, 82.

²⁹ Rump Parliament is de naam van het eigenlijke ‘Long Parliament’ van Engeland in de periode 1649-1653. Na de executie van de koning en ‘zuivering’ van het parlement door het leger van Cromwell die parlementsleden die kritiek hadden op de executie uit hun functie zetten, bleven in het parlement voornamelijk leden over die loyaal waren gebleven in de strijd tegen de vorst. ‘Rump’, dat romp of staartstuk betekent, is de spottende aanduiding voor alle parlementsleden die achterbleven die samen het onvolledig Lange Parlement vormde. Blair Worden, *The Rump Parliament 1648-1653* (Cambridge 1974) 1-4.

³⁰ Worden, *The Rump Parliament*, 2.

³¹ Sluijs, van der, *Puritanisme en de Nadere Reformatie*, 15-16 en Worden, *The Rump Parliament*, 119.

het goede voorbeeld door zich ook ordelijk te gedragen en niet zoals te doen gebruikelijk in die tijd de bevolking te plunderen, maar zich vroom op te stellen, te bidden en de bijbel te lezen. Sociale orde en rust was het streven. De religieuze bezieling van zowel Cromwell alswel van Owen waren al eerder tot uiting gekomen tijdens de burgeroorlog op de wijze waarop Cromwell zijn leger leidde en de manschappen functioneerden. Volgens tijdgenoten Edward Hyde, de eerste graaf van Clarendon en William Chillingworth vertoonden de manschappen van Cromwell toen tekenen van christelijke devotie en godzaligheid, dit in tegenstelling tot het in gedrag goddeloze royalistische leger.³² Het parlamentsleger had overwonnen en de rust in het land was wedergekeerd dus een voortzetting van deze methode na de burgeroorlog ter bevordering van de heling van de staat (ook in Ierland) was een logisch gevolg hierop. Snelle lijmpogingen werden gedaan door, in Ierland maar ook in Wales en enkele Engelse steden, wetten door te voeren die het mogelijk maakten om de voorheen veelal armlastige priesters door de staat te laten onderhouden en hen het evangelie te laten verspreiden. De staat betaalde het salaris van de priesters en zo werd de loyaliteit van de priesters ‘gekocht’.³³ Oliver Cromwell en Owen waren er van overtuigd dat een religieus tolerant beleid zou leiden tot sociale orde en dat religieuze tolerantie, zoals Owen al predikte, tot de fundamenten van de staat [House of Commons] behoorde. In hun ogen bestond er geen onderscheid tussen (protestantse) religies. De wereld werd volgens hen gedragen door liefde die uitgedragen werd vanuit een geloof. Zoals Cromwell het zei: “... Doth that name, or thing, give difference between those that are the members of Christ and those that are not? We think not so. We say, faith working love is the true character of a Christian.”³⁴ Kanttekening hierbij was wel, dat het nastreven van ‘algemene’ tolerantie voor hervormde gelovigen voortkwam uit de gedachte dat religieuze tolerantie goed was voor de belijders van het ‘Ware (hervormde) geloof’ en tevens in het belang was van de ontwikkeling van de staat, die gebouwd kon worden op orde en rust. Men ging er dus niet vanuit dat je er persoonlijke absolutie voor kreeg wanneer je streefde naar religieuze tolerantie. De Tolerantiewet van 1650 moest ervoor gaan zorgen dat allerlei protestantse groepen werden erkend en getolereerd door de staat, waaronder ook de (radicale) presbyterianen. In 1652 deed John Owen het parlement het voorstel om toch weer een nationale kerk in te stellen die, in tegenstelling tot de Anglicaanse en Presbyteriaanse Kerk, wel de verschillende dissentergroepen die de fundamenten van het geloof predikten, zou accepteren. Maar binnen het parlement en het Comité van Religie, waarvan Cromwell ook lid was en dat zich namens het parlement moest buigen over dit voorstel, bestond onenigheid over de vraag in welke mate men tolerant kon zijn naar de verschillende dissentergroepen, dit omdat in de ogen van enkele Comité- en parlamentsleden niet alle dissentergroepen de fundamenten van het Ware geloof predikten. Cromwell was voorstander van een staatskerk met een zo liberaal mogelijke vorm van het geloof en dus voor algemene religieuze tolerantie voor protestanten. Volgens hem stimuleerde

³² Felix, *Leven en Werk van dr. John Owen*, 60-61.

³³ Ibidem, 60-61; Walsham, *Charitable hatred*, 245 en Worden, *The Rump Parliament*, 125, 135-136.

³⁴ Ibidem, 125.

religieuze vrijheid de ontwikkeling van de staat. Maar niet iedereen wilde een verregaande of zelfs een algemeen tolerantiebeleid voor dissenters instellen, omdat men tevens bang was dat dit zou leiden tot goddeloosheid en huiverig voor enkele reeds bestaande radicale religieuze bewegingen of zelfs het ontstaan van nieuwe. Om te toetsen òf en in welke mate dissentergroepen voldeden aan het belijden van het Ware geloof werd door onder andere John Owen een lijst opgesteld met vijftien fundamenteën van het 'Ware (hervormde) geloof'. Hiermee kon worden vastgesteld òf en in welke mate er religieuze tolerantie ten aanzien van de verschillende dissentergroepen kon worden bepaald en toegepast. Zoals gezegd, was Cromwell voorstander van algehele vrijheid van religie en prediken en vond hij het onbegrijpelijk dat sommige parlementsleden ten aanzien van religies en religieuze tolerantie laconiek waren. Dit onderschreef hij nog eens in een uitspraak tegen een parlements lid: "I had rather that Muhammetanism were permitted amongst us, than that one of God's children should be persecuted".³⁵ Wellicht is deze uitspraak provocerend bedoeld geweest maar toch is het tekenend voor Cromwells gedachten; het blijkt dat Cromwell de religieuze conflicten tussen protestanten 'kost wat kost' wilde verbannen uit de Engelse samenleving. Eenheid en een sterke staat werden volgens hem niet gecreëerd door onderling te redetwisten en tweespalt te zaaien. Cromwell vond dat algehele religieuze tolerantie voor protestanten een doel moest zijn wanneer men de protestantse staat, het rijk van God op aarde, wilde herenigen, vestigen en wederopbouwen.³⁶

Religieus politiek beleid van Oliver Cromwell ten tijde van het Protectoraat (1653-1658)

De begin periode van de Commonwealth stond nog in het teken van het hervinden van politieke en religieuze stabiliteit en dit was geen gemakkelijke opgave gezien alleen al de discussies over de mate van religieuze tolerantie voor de gelovigen van het Ware geloof. Wetgeving - ter bevordering van vrijheid van religie en tolerantie voor protestantse groepen - was summier, maar wel heeft het de weg vrij gemaakt voor Oliver Cromwell om onder zijn leiding ten tijde van het Protectoraat hier veel aandacht voor te vragen en voor te geven.

Tot 1653 kreeg het zittende parlement van Cromwell en zijn overwegend puriteinse leger de kans om verder te hervormen, maar uiteindelijk vonden zij het niet afdoende. Een normale gang van zaken in Engeland was dat een parlement na een aantal jaren werd ontbonden en wel nadat het politieke beleid was uitgezet. Het Rump Parliament kon ontbonden worden, ware het niet dat de Engelse Republiek sinds 1652 in oorlog was met de Nederlandse Republiek. Zij bleef daarom langer aan. Echter, toen vredesbesprekingen met de Nederlanden in gang gezet werden, waren er nog steeds weinig plannen om het parlement te vervangen. De parlementsleden wilden eigenlijk een nieuw parlementsverkiezingsstelsel invoeren, maar kwamen er niet goed uit wat de nieuwe aanpak moest worden. Het

³⁵ C.H. Firth, *Oliver Cromwell and the rule of the puritans in England* (Londen 1947) 307.

³⁶ Walsham, *Charitable hatred*, 233-234; Worden, *The Rump Parliament*, 2-4, 82, 85, 121-122, 125-126, 135-136; Felix, *Leven en Werk van dr. John Owen*, 78 en Firth, *Oliver Cromwell*, 306-307.

feit dat er nauwelijks hervormingen werden doorgevoerd en het feit dat het parlement al zo lang in het zadel zat, deed Cromwell en zijn leger (het fundament van de Commonwealth) het geduld verliezen. Hij stelde aan parlementsleden voor, dat wanneer het parlement ontbonden zou worden, er een interim regering zou komen van ongeveer veertig leden. Deze leden zouden bestaan uit vrome parlementsleden en mensen uit het leger van Cromwell. Totdat het nieuwe parlement gekozen zou worden, zou deze interim-regering missionair zijn. De invloed op een politiek hervormingsbeleid zou groot zijn wanneer gelijkgestemde hervormers uit Cromwells kringen zitting zouden nemen in de interim regering, maar het parlement had nog een eigen hervormingsplan voor het verkiezingsstelsel en naar Cromwell's voorstel werd niet geluisterd. Toen op 20 april 1653 de aanwezige parlementsleden hun eigen verkiezingsplan in stemming wilden brengen, greep Oliver Cromwell gesteund door zijn leger in en ontbond het Rump Parliament. Deze staatsgreep was het begin van de periode van het Protectoraat waarin leger en parlement onder leiding van Oliver Cromwell (als Lord Protector) de Engelse Commonwealth zou besturen.³⁷

Op 4 juli 1653 werd de Little Parliament geïnstalleerd door Cromwell en bleef vijf maanden aan. Na de ontbinding van het parlement werd er een raad van officieren en vertrouwelingen ingesteld en al gauw werd een van de belangrijkste wetten in de binnenlandse politiek van het Protectoraat aangenomen, namelijk het *Instrument of Government* (1653). Deze constitutie van het Protectoraat bevatte niet alleen reglementen voor de verkiezing van het parlement, maar ook religieuze zaken werden hierin constitutioneel vastgelegd. Met name vier artikelen waren van belang voor de implementatie van religieuze tolerantie voor protestanten, namelijk de artikelen vijfendertig tot en met achtendertig (XXXV-XXXVIII). Allereerst werd er de basis gelegd voor wat de staatsreligie moest zijn: “*That the Christian religion, as contained in the Scriptures, be held forth and recommended as the public profession of these nations...*” (artikel XXXV). De manier waarop men tot de staatsreligie bekeerd kon worden, was via de rede en niet gedwongen met geweld; zo staat er namelijk: “*That to the public profession held forth none shall be compelled by penalties or otherwise; but that endeavours be used to win them by sound doctrine and the example of a good conversation*” (XXXVI).

Het zevenendertigste artikel zorgde ervoor dat er in de staat religieuze tolerantie voor iedere dissenter gegarandeerd zou zijn: “*That such as profess faith in God by Jesus Christ (though differing in judgment from the doctrine, worship or discipline publicly held forth) shall not be restrained from, but shall be protected in, the profession of the faith and exercise of their religion...*” Echter, de sociale orde moest wel gehandhaafd blijven en het handhaven daarvan was het enige motief waarom de religieuze tolerantie kon worden ingeperkt. Men behoorde de verworven religieuze vrijheden niet te misbruiken “*to the civil injury of others and to the actual disturbance of the public peace on their parts...*” (XXXVII). Alle voorafgaande wetten die ingingen tegen deze nieuwe wetten werden niet langer geldig geacht (XXXVIII) en tevens werd er nadrukkelijk gesteld dat de religieuze tolerantie niet

³⁷ Walsham, *Charitable hatred* (Manchester 2006) 235-236; Worden, *The Rump Parliament*, 1, 333-337 en Tangye, *The two Protectors*, 181-183.

gold voor katholieken en bisschoppelijk gezag (XXXVII).³⁸

Aan de hand van deze constitutie en de wetten die het Rump Parliament al had doorgevoerd ten aanzien van religieuze tolerantie, kon Cromwell in zijn jaren als Lord Protector van Engeland (1653-1658), zijn tolerante religieuze politiek tot uitvoering brengen. Maar enkele parlementsleden hadden nog steeds hun twijfels bij het vrijheidsconcept en pleitten ondanks het Instrument of Government voor terughoudendheid jegens religieuze vrijheid en een ferm optreden van de kant van de overheid, want in hun ogen mocht de vrijheid onder geen voorwaarde dienen als vrijbrief voor opstanden tegen het regime (ook al voorzag artikel zevenendertig hier al in). Gezien de strekking van artikel zevenendertig hadden tientallen quakers die zich niet aan de wet hielden gestraft kunnen worden, hetgeen in de ogen van de parlementsleden wel had moeten gebeuren. Echter, hier komt mijns inziens Cromwell's eigen voorkeur naar voren ten aanzien van hoe om te gaan met wanorde bestrijding door religieus tolerant te zijn. Cromwell trachtte hoogstpersoonlijk opstandige protestanten en hun leiders te waarschuwen en dringend te verzoeken de vrede te bewaren tussen overheid en henzelf. Indien een ieder in vrijheid van godsdienst wilde leven, moest er over en weer geen vijandschap zijn en dat kon alleen bewerkstelligd worden als de staat niet met harde maatregelen hoefde in te grijpen. Op eigen initiatief nodigde Cromwell de leider van de quakers bij hem thuis uit zodat zij elkaar beter konden leren kennen. Doel hierbij was dat er wederzijds respect kon ontstaan door middel van de rede. Op die manier konden de quakers weer tot bedaren worden gebracht en de orde hersteld, zonder dat er een hard politiek beleid aan te pas zou komen, die de kans op een sociale breuk weer zou kunnen vergroten.³⁹

Cromwell gaf hiermee, mijns inziens, te kennen dat hij een andere samenleving voorstond dan die waarin hijzelf was opgegroeid. De vervolgingen van andersdenkende protestanten in Engeland en het puriteinse gedachtegoed dat hij mee kreeg in zijn jeugd en politieke carrière, verwezenlijkte hij door zich tolerant op te stellen, ook tegenover wetsovertreders. Zijn streven was een samenleving en kerk te creëren, waarin ruimte was om *“iedereen te laten leven in vrede, in vrijheid van religie en geweten en dat niemand een ander hoefde te storen in zijn of haar vrijheden”*⁴⁰, werd steeds meer werkelijkheid.

In het laatste hoofdstuk zal ik ook Cromwell's buitenlandse politiek analyseren in het perspectief van religieuze tolerantie.

³⁸ The constitution of the Protectorate. The instrument of government (1653) XXXV-XXXVIII.

³⁹ Frasier, *Cromwell*, 568-574.

⁴⁰ *Ibidem*, 572.

III Buitenlandse religieuze politiek van Oliver Cromwell (1649-1658)

Buitenlandse politiek was in de zeventiende eeuw nog niet zo'n uitgebreid onderdeel van het politieke beleid als het tegenwoordig is, maar er werd wel degelijk aandacht geschonken aan de betrekkingen met omliggende landen of in het geval van Engeland met het vaste continent, op het gebied van handel, oorlog en vrede. In de buitenlandse politiek ten tijde van de Commonwealth zocht Engeland, aangespoord door Oliver Cromwell, in naam van het Protestantse geloof toenadering tot onder andere de Nederlandse Republiek en de Zwitserse Evangelische Kantons. In dit hoofdstuk zal ik het toenaderingsbeleid van de Engelse Commonwealth en Oliver Cromwell analyseren ten aanzien van de hierboven genoemde staten op het vaste land van Europa. Net als in de vorige hoofdstukken leg ik de focus op religieuze tolerantie voor protestanten. Ik zal twee specifieke gebeurtenissen analyseren: de vereniging van Protestantse Staten, 1651-1652 en de zaak van de vervolging van Waldenzen in Savoye, 1655. In beide casestudies speelden religieuze tolerantie voor protestanten een rol, waardoor ik meen dat beiden een goede indruk geven van het religieuze politieke buitenlandse beleid van Engeland en van Cromwell in het bijzonder, waardoor het beeld van zijn gehele religieuze politiek ten aanzien van religieuze tolerantie compleet wordt.

Vereniging van Protestantse Staten, 1651-1652

Naast het feit dat de Nederlanden en het Engelse rijk beiden zeemachten waren en beiden een 'parlementair' (Engeland een parlement en de Nederlanden een Staten Generaal) stelsel kenden in de zeventiende eeuw bestond er in de tijd van de Commonwealth ook een religieuze verwantschap. Beide staten waren belijders van het Protestantse hervormde (Ware) geloof en het calvinisme en puritanisme waren ook aan elkaar verwant. Zelfs in het religieuze politieke beleid van Engeland werd er soms gekeken naar dat van de Nederlanden. Daar waar de 'monarchale' invloeden van de Oranjes de toenadering van Engeland tot de Nederlanden nog in de weg stonden, verdween deze belemmering, toen stadhouder Willem II van Oranje was overleden en de gewesten Holland, Zeeland, Utrecht, Overijssel en Gelderland ervoor kozen geen opvolger aan te wijzen (zij wilden namelijk geen herhaling van een interne politieke machtsstrijd die zij met Willem hadden gevoerd). Zij besloten dus zelf te gaan regeren net zoals in Engeland de House of Commons dit deed. Deze periode in de Nederlanden staat te boek als het stadhouderloze tijdperk (1650-1672). Tot genoegen van de Engelsen stond de Nederlandse Republiek dus nu niet meer onder invloed van de schoonzoon van de voormalig Engelse koning Charles I of onder invloed van welke andere monarchale macht of stadhouder dan ook. Dit maakte dat de twee republieken naast religieuze verwanten, ook qua politiek stelsel

verwanten werden en Engeland zocht toenadering tot de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden.⁴¹

Deze vereniging van de protestantse staten Engeland en de Nederlanden, werd gearrangeerd door de Engelse ambassadeurs Walter Strickland en Oliver St. John, aangemoedigd door hun vriend en medepuritein Oliver Cromwell. De Engelse Commonwealth werd allereerst, in 1650, als soevereine staat erkend door het Groningse, Zeeuwse en Hollandse Gewest (en daarmee impliciet de Staten Generaal vanwege de macht van Holland daarin). Vervolgens dienden de ambassadeurs van Engeland een voorstel (propositie) in bij de Staten Generaal van de Nederlanden over het sluiten van een unie op basis van handelsbelangen en religieus verwantschap.⁴² Ten aanzien van dit laatste hebben historici als Euan Cameron⁴³ en Steven Pincus⁴⁴ beargumenteerd dat allianties tussen Protestantse leiders en/of staten voortkwamen uit een drang om te bewijzen dat de protestantse religie de ‘Ware religie’ zou zijn. Wanneer pogingen van katholieken om de protestantse religie uit te bannen mislukten - doordat protestanten allianties sloten op basis van religieuze broederschap - was dat het bewijs dat de protestantse religie behoorde te blijven voortbestaan en dat God de protestanten erkende als de ‘ware gelovigen’. Dit zou ook voor de vereniging van de Engelse en de Nederlandse republiek hebben kunnen gelden, al ben ik van mening dat dit argument van het bevorderen van de Ware religie, in elk geval voor Cromwell en de zijnen, niet de enige reden was voor de alliantie. Namelijk in een document van de Generale Vergadering van de Staten Generaal uit 1651 – de Engelse propositie - die ik onderzocht heb, stond dat de basis voor de unie tussen beider landen naast handel, ook de Ware hervormde religie en de vrijheden van het volk was: “... *the Common interests of State that first combijned them in this happij league doo continue, with the accession sithence of the prosession of the true reformed Religion and of the just liberties and freedom of the people, off equall concernement into both more them formerlij....*”⁴⁵.

In het vorige hoofdstuk heb ik voorbeelden gegeven waarin Cromwell in zijn jaren als legerofficier en in zijn binnenlands beleid mede dankzij John Owen en andere medepuriteinen (waaronder ook de bovengenoemde ambassadeurs toe behoren) zich inzette voor ‘vrijheden van mensen’, de vrijheid van geweten en religieuze vrijheid. Dit omdat religieuze verdraagzaamheid zou leiden tot een sterke en ordelijke staat, in tegenstelling tot wat decennia daarvoor was gebleken toen men onderdanen ‘die het protestantse geloof aanhingen anders dan de staatsreligie’ streng vervolgde, in Engeland onder andere had geleid tot de burgeroorlog (hier dringt zich ook de vergelijking met de Tachtigjarige Oorlog in de Nederlanden op). Het religieus politiek beleid dat Cromwell nastreefde, was in zekere zin

⁴¹ J.C.H. Blom en E. Lamberts, eds., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2006) 151, Pincus, *Protestantism and Patriotism*, 16-18, 24, 26.

⁴² Ibidem, 11, 17-18 24, 26 en *Tractaten uit Generale Vergaderinghe 1651* (Nationaal Archief, Den Haag) Staten Generaal 1.01.05, inv.nr. 8463, folio 5 en 6.

⁴³ Euan Cameron, ‘one Reformation or many?’ in: Grell en Scribner, eds., *Tolerance and intolerance*, 111.

⁴⁴ Pincus, *Protestantism and Patriotism*, 26-27.

⁴⁵ *Tractaten uit Generale Vergaderinghe 1651*, Staten Generaal 1.01.05, inv.nr. 8463, folio 5 en 6.

vergelijkbaar met dat van de Nederlanden sinds de Synode van Dordrecht⁴⁶ (1618-1619). De Staten Generaal besloot in 1650 (toen het stadhouderloze tijdperk was begonnen) de afspraken van de Synode van Dordrecht (1618-1619) te blijven handhaven. Hierdoor bleef er het religieus tolerantiebeleid voor allerlei protestantse stromingen anders dan die van de publieke kerk gehandhaafd. Tevens zou het papisme worden uitgebannen. Kortom rond 1650 was ‘vrijheid van geweten’ voor protestanten, zoals dat in de Nederlanden werd genoemd, een bekend en toegepast religieus beleid. Voor Cromwell en de zijnen was het nieuwe regime in de Nederlanden dus een goede partner uit religieus politiek oogpunt.

De zin: “*and of the just liberties and freedom of the people*”⁴⁷, die na de woorden komen van het willen aangaan van een verbintenis ten aanzien van handel en het Ware hervormde geloof, slaan mijns inziens op religieuze vrijheden van het (protestantse) volk, dit omdat beide landen een binnenlands beleid ter bevordering van religieuze vrijheid nastreefden. Het is begrijpelijk dat Engeland de eigen machtsbasis in zowel binnenlandse alsook buitenlandse politiek wilde versterken, zo kort na de burgeroorlog en dit kon door middel van het sluiten van een unie met deze geestesverwant. Beide staten trachtten een (sterk) sociale orde te creëren door middel van het voeren van religieuze tolerantie en verdraagzaamheid.⁴⁸

Maar de unie tussen de republieken ging uiteindelijk niet door omdat Engeland zich terugtrok uit de onderhandelingen. Steven Pincus draagt hiervoor een aantal redenen aan: de Nederlandse Republiek kende ondanks de afwezigheid van de stadhouder in de invloedrijke gewesten, nog steeds een sterke invloedrijke Orangistische politieke beweging die de totstandkoming van de unie zou tegenwerken; de Engelse ambassadeurs werden slecht behandeld tijdens hun verblijf in Den Haag, hetgeen de goede contacten negatief beïnvloedde en ten slotte waarschijnlijk de meest essentiële reden waarom de onderhandelingen stuk liepen, was het antwoord dat de Nederlandse Gewesten gaven op de propositie van de Engelsen die niet naar hun wens was. De propositie werd eerst besproken binnen het eigen gewest voordat er in de Staten Generaal over gestemd zou worden (het bekende poldermodel). De

⁴⁶ In deze kerkvergadering werd vastgelegd dat er weliswaar geen (gereformeerde) *staatskerk* kwam maar wel een publieke kerk*. De Staten Generaal en stadsbesturen, met name in Holland, stelden zich tolerant op naar protestanten die niet het geloof van de publieke kerk aanhingen. De tolerante houding werd gehandhaafd zolang de sociale orde niet verstoord werd.

Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 364 en Blom en Lamberts, eds., *Geschiedenis van de Nederlanden*, 134, 429.

* Publieke Kerk in de Nederlanden was een Hervormde Kerk die sterk verbonden was met de wereldlijke overheid. De Kerk vervulde een publiek religieuze functie hetgeen inhield dat zij voor iedere onderdaan de kans moest bieden om tot de (algemene) religieuze gemeenschap te behoren en dus was iedereen welkom om te participeren. Het was niet verplicht je te conformeren aan de publieke kerk want men mocht ook haar eigen protestantse religie behouden en belijden.

Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 355-357.

⁴⁷ *Tractaten uit Generale Vergaderinghe 1651*, Staten Generaal 1.01.05, inv.nr. 8463, folio 5 en 6.

⁴⁸ Blom en Lamberts, eds., *Geschiedenis van de Nederlanden*, 151, Pincus, *Protestantism and Patriotism*, 16-18, 26; Frijhoff en Spies, *Bevochten eendracht*, 105-107, 179-181; S. Groenveld, *Unie – Bestand – Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 2009) 65, 72 en *Tractaten uit Generale Vergaderinghe 1651*, Staten Generaal 1.01.05, inv.nr. 8463, folio 5 en 6.

ambassadeurs dachten dat deze overlegstructuur van de Nederlanders een manier was om een mogelijk negatieve beslissing uit te stellen, maar zij brachten het geduld op te wachten, in de hoop dat er toch een positief antwoord zou komen. Toen de Gewesten echter terugkwamen met een voorstel met daarin zesendertig punten die antwoord gaven op de Engelse propositie plus nog een aantal eigen voorwaarden om tot een alliantie te komen, was het feit, dat de Gewesten nergens schreven dat zij akkoord gingen met het voorstel om gezamenlijk op te treden tegen de “declared enemies to the freedom and liberty of the people”⁴⁹, de bekende druppel die de emmer deed overlopen en reden voor de Engelsen om de vereniging van de Protestantse staten te staken. Klaarblijkelijk was deze zin een cruciaal punt in het voorstel anders zouden de onderhandelingen tot het vormen van een unie, mijns inziens, niet gestaakt zijn. Ook hier, net als ik al eerder heb aangegeven, vermoed ik dat het ging om de bescherming van de *religieuze* vrijheden van het volk. De in Engeland verworven religieuze vrijheid wilde Cromwell en de zijnen, net als in hun binnenlandse politiek eigenlijk (kost wat kost) beschermen en bevorderen, maar wanneer de Nederlanders niet verklaarden dat zij binnen de unie hiermee akkoord zouden gaan, zou er dus geen alliantie komen. Cromwell betreurde ten zeerste dat de Nederlanders de indruk gaven niet geïnteresseerd te zijn in een verregaand verbond tussen beider landen omdat de Nederlandse Republiek qua politiek beleid en religie diverse overeenkomsten vertoonde met zijn ideeën hierover. De twee protestantse machten in Europa hebben dus niet hun samenwerkingsverband uitgebreid met een religieus politiek verwantschap, sterker nog het kwam zelfs tot een handelsoorlog: de Eerste Engels-Nederlandse Oorlog (1652-1654).⁵⁰

Een nieuwe mogelijkheid tot alliantievorming tussen de twee staten deed zich weer voor toen Cromwell inmiddels Lord Protector van de Commonwealth was geworden. In deze nieuwe alliantie, ter bescherming van de protestantse Waldenzen in Savoye, participeerde ook de Zwitserse Evangelische Confederatie. Over de zaak van de vervolging van de Waldenzen in Savoye in 1655 gaat het volgende gedeelte.

⁴⁹ Steven C.A. Pincus, *Protestantism and Patriotism*, 35.

⁵⁰ Ibidem, 14, 26-35 en Firth, *Oliver Cromwell*, 371-373.

De zaak van de vervolging van Waldenzen in Savoye, 1655

De vereniging omtrent religieuze politiek werd in 1655 met de Nederlandse Republiek weer opgepakt en dit keer werden ook de Zwitserse Evangelische Kantons door Oliver Cromwell gevraagd te participeren. De alliantie werd gesloten om de Waldenzen in Savoye, die door de katholieke hertog daar werden vervolgd, bij te staan. Hieronder zal ik ingaan op de religieuze buitenlandse politiek die Cromwell hierbij voerde.

In Europa ontstonden al voor de Reformatie verschillende (kleine) christelijke groeperingen. De Waldenzen die hier een voorbeeld van zijn, was een groep gelovigen die de Bijbel centraal stelde; de Bijbel als handboek voor het dagelijks leven. Al in de twaalfde en dertiende eeuw vond het Pauselijk gezag dat de Waldenzen zich niet volgens de regels van de Kerk gedroegen en daarom werden zij actief door de Inquisitie vervolgd. Tijdens de Reformatie, een periode waarin verscheidene protestantse groeperingen ontstonden en de Katholieke Kerk haar greep op het christelijke geloof deels verloor, werden de Waldenzen nog steeds vervolgd, weliswaar niet meer door de Inquisitie maar ditmaal door de wereldlijke macht: koning François I van Frankrijk. In 1545 gebeurde dit met als gevolg dat er zo'n 3000 doden vielen. Verscheidene 'verbonden' tegen vervolging van protestantse (minderheids)groepen werden opgericht in Europa in de zestiende eeuw, zoals bijvoorbeeld het Verbond van Schmalkalden. Verbonden geleid door diverse stedelijke- en wereldlijke leiders (prinsen). Zoals ik al beschreven heb in het gedeelte over de unie tussen de Engelse en de Nederlandse Republiek zijn dit soort verbonden volgens historicus Euan Cameron opgericht om te bewijzen dat het protestantisme het Ware geloof was en zijzelf dus goede christenen waren, wanneer het protestantisme zou overleven in de wereld. De legitimiteit van het protestantse geloof was het hogere doel bij het stoppen van vervolgingen van protestanten.⁵¹

Ongeveer honderd jaar na de massamoord op de Waldenzen door koning François I, werden zij opnieuw vervolgd in Savoye (satellietstaat van Frankrijk). De hertog van Savoye schreef in 1655 een decreet uit dat de Waldenzen die buiten hun gemeenschappen leefden moesten terugkeren of dat zij binnen twintig dagen zich moesten bekeren tot hetatholicisme. Noch het een noch het ander gebeurde en daarom begonnen de vervolgingen met behulp van enkele franse troepen opnieuw. Oliver Cromwell had aangeboden om delen van Ierland open te stellen voor de Waldenzen in ballingschap, maar na het nieuws te hebben gehoord van de moorden op de Waldenzen schijnt hij diep geschokt te hebben gereageerd en wilde hij direct actie ondernemen. Hij gaf opdracht geld in te zamelen in Engeland en Wales hetgeen gebruikt kon worden "for the releise of the poore persecuted Protestants of

⁵¹ William Monter, 'Heresy executions in Reformation Europe, 1520-1565', in: Grell and Scribner, *Tolerance and intolerance*, 53, 56 en Euan Cameron, 'Protestant identities in the later Reformation in Germany', in: Grell and Scribner, *Tolerance and intolerance*, 111-114.

Piemont”⁵² [Waldenzen] en er werd dagen gevast. Er moest met vertegenwoordigers van de Protestantse Kantons en/of andere afgevaardigden worden onderhandeld over de aanpak van de bescherming van de Waldenzen. Cromwell schreef een brief naar de Franse koning om opheldering te krijgen over de participatie van franse troepen in de moorden en hij vroeg of de koning met de hertog van Savoye wilde praten en daarbij wilde pleiten voor religieuze vrijheid voor de Waldenzen. Cromwell voerde hierbij als argument aan dat protestanten in onderdrukking een groter gevaar zouden zijn voor de staatsveiligheid dan protestanten die in religieuze vrijheid leven. Hij putte hierbij uit eigen ervaring. Maar naast de vraag aan de franse (katholieke) koning om te helpen, werd ook de hulp van Protestantse staten ingeschakeld. George Downing, een van die afgevaardigden van de Commonwealth, kreeg de opdracht van Cromwell om uit te zoeken of er bondgenoten waren die zich net als Cromwell wilden bekommeren om het veiligstellen van de bezittingen en vrijheden van de Waldenzen. Zelf schreef Cromwell in een brief aan eventuele bondgenoten het doel van samenwerken: “... to take such a course as shall bring immediate aid to the miserable people [Waldenzen]; and, as far as we on our part are able, to provide for this safety and liberty.”⁵³ Kortom, Cromwell wilde zijn religieuze broeders beschermen en hun religieuze vrijheid geven, net zoals hij dat in Engeland had verkregen.⁵⁴

Samen met John Pell en Samuel Morland (twee andere afgevaardigden naar de Zwitserse Kantons) kreeg George Downing het mandaat hierover te onderhandelen namens de Engelse staat. Het geld dat was ingezameld in de Commonwealth mocht ingezet worden voor zowel voor het tot stand brengen van een alliantie alsook voor een hulpplan voor de Waldenzen. Naast deze zo juist beschreven instructies voor zijn afgevaardigden schreef Cromwell ook dat hij bereid was, indien nodig, militaire middelen in te zetten ten behoeve van de zaak van de Waldenzen. Een oorlog sloot Cromwell dus niet uit. In de onderhandelingen met bondgenoten mocht ook deze optie worden besproken en hadden de afgevaardigden het mandaat, namens de Engelse Commonwealth, een oorlog te beginnen tegen de hertog van Savoye.⁵⁵

Evenals de Engelsen stuurde de Staten Generaal der Verenigde Nederlanden een ambassadeur naar de Evangelische Kantons te Zwitserland. Rudolph van Ommeren, extraordinaris van de Provincie Gelderland, kreeg op 13 juli 1655 instructies mee, waarin stond dat hij de christelijke broeders moest bedanken voor hun aandeel in de vrede tussen de Staten Generaal en de Commonwealth of England en dat hij zich tevens moest inzetten om te allen tijde de christelijk gereformeerde religie te beschermen. Daarnaast werd er geschreven dat “their High and Mighty Lords being moved with an inward sorrow and cordiall compassion for the horrible, inhumane and more than barbarous cruelty which in the

⁵² Dr. Pell’s Lettres and Papers, *Instructions unto George Downing, John Pell and Samuel Morland, 28 July 1655* (British Library, Londen) Manuscripts ADD 4364 (1).

⁵³ Jacob N. Bowman, *The Protestant Interest*, 38-39.

⁵⁴ Dr. Pell’s Lettres and Papers, *Instructions unto George Downing*, Manuscripts ADD 4364 (1); Venning, *Cromwellian Foreign Policy*, 91, 96 en Bowman, *The Protestant Interest*, 33-39.

⁵⁵ Dr. Pell’s Lettres and Papers, *Instructions unto George Downing*, Manuscripts ADD 4364, (1).

month of April last, against parol and given, was committed against the poore inhabitants of the Vallies of Lucerne, Angrogna and others under the jurisdiction of the Duke of Savoy in Piedmont..”⁵⁶ Vervolgens heeft de Staten Generaal een ambassadeur naar de koning van Frankrijk gestuurd met het verzoek te spreken over de “miserable condition of the poore and banished Religious Confederates, with speciall desire that his Majesty would bee pleased to intercede for them to the Duke of Savoy and to receive those that were fled into France, into his protection, and likewise to order punishments to be inflicted upon those, according to desert, that were in the service of his Majestie and had a hand in the horrible massacre.”⁵⁷

Net als Oliver Cromwell stelt de Staten Generaal in haar instructies aan Rudolph van Ommeren “to interpose their best offices and duties for the Poore and Banisht religious confederates, wheresoever they did judge it to be serviceable”.⁵⁸ Dus zij zijn bereid gezamenlijk, met hun bondgenoten, op te treden tegen de hertog van Savoye. Van Ommeren mocht namens de Staten Generaal verkondigen dat zij niet van plan was de Waldenzen slechts te steunen door middel van gebed en medeleven, maar dat zij daadwerkelijk wilde bijdragen in het voortbestaan van de arme verbannen religieuze bondgenoten.⁵⁹

Van Ommeren ontmoette de afgevaardigden van de Zwitserse kantons (inclusief de katholieke kantons) voor alliantiebesprekingen en hij sprak met de Engelse afgevaardigden in Zwitserland over een gezamenlijke aanpak, tegen de Hertog van Savoye. Verschillende middelen konden worden ingezet bijvoorbeeld het ingezamelde Engelse geld, maar ook militair ingrijpen was mogelijk.⁶⁰ In navolging van een vergadering bij de Zwitserse Kantons, waarbij de bovengenoemde Engelse en Nederlandse ambassadeurs aanwezig waren, is er een petitie opgesteld voor de Hertog van Savoye inzake de Waldenzen; dit maak ik op uit een brief die ik in de archieven van de British Library heb gevonden. De petitie zelf heb ik niet teruggevonden maar deze brief, geschreven op 17 juni 1655* beschrijft wat er in de petitie staat die aan de afgevaardigde van de hertog van Savoye is overhandigd. Deze brief heeft geen aanhef, dus kan ik niet met zekerheid zeggen aan wie deze gericht is. Gezien de inhoud van de tekst vermoed ik dat het een informatieve brief is over de strekking van de petitie en dus neem ik aan dat de brief bedoeld is geweest voor een persoon of instituut van het bondgenootschap. Hieronder de vrije vertaling en interpretatie uit het Latijn:

⁵⁶ *Instruction of the High and Mighty Lords States General of the United Netherlands for the Lords Rudolph of Ommeren*, Den Haag 13 juli 1655 (B.L., Londen) Add Manuscripts 4365 (190-191).

⁵⁷ *Instruction of the High and Mighty Lords*, 190-191.

⁵⁸ *Ibidem*, 190-191.

⁵⁹ *Ibidem*, 190-191.

⁶⁰ *Duitschland, Switserlandt. Secrete brieven van den heer van Ommeren Extraordinaris Gedeputeerde aan de switserse Cantons van de jaren 1655 en 1656. Geneve, 14 november en 8 december 1655* (N.A., Den Haag) Staten Generaal 1.01.07, inventarisnummer 12569.124.2. Volledig transcript in bijlage II.

* Deze datum is gebaseerd op de Juliaanse kalender omdat in de Protestantse Zwitserse Kantons, waar deze uit geciteerde brief is geschreven, de kalender tot 1700/1701 werd gehanteerd. Volgens onze huidige Gregoriaanse kalender is de brief geschreven op 28 juni 1655.

“Naar de meest illustere almachtige heer. Op gewetensvolle en vertrouwelijk waarnemen is er het begrip dat tot hun bedroefdheid op hun broeders onmenselijkheden zijn gepleegd en waren gebeurd onder leiding van de vorst van Savoye. De geleverde beslissing van alle individuele bondgenoten in naam van de armzalige getroffen en staat in de uitgaande petitie naar de leider van Savoye per vertegenwoordiging. De afgevaardigde zal zijn heer op de hoogte stellen en tegelijkertijd vragen om overdracht van de verzoening [de petitie] welke per vertegenwoordiging op de 10^e van de eerstvolgende maand juli zal zijn. De vraag moet zo snel mogelijk geleverd worden aan de hertog van Savoye wat ondergetekenden kunnen doen voor de getroffen opdat ik zal dragen de vriendschappelijke liefde voor zijn aller-vroomste gelovigen die de gereformeerde Kerk en hun vriendschap hebben geaccepteerd.

Meest wenselijk is dat we dat eerst overleggen met de legatie (afgevaardigden).

Verder stel ik voor te vragen of de uitgestotenen mogen terugsturen uit het dichtstbijzijnde land. Wij openen onze geesten voor de instelling van het Engelse Protectoraat die de Christelijke macht niet zal afwijzen en voor de hevig en onwaardig rondgestoorde broeders [Waldenzen]. Wij eindigen dit met de hoop van de gelukkigen [Waldenzen]. Ik hoop dat de Hertog van Savoye de stichting van een kerk [van de Waldenzen] goed gaat keuren voor ieders bestwil, voor ieders geluk.

Wij zullen op 17 juni 1655 de zegel van de excellentie geven in de naam van de Tiguriaanse gemeenschap.

Was getekend zonder enige twijfel,

de Evangelische Kantons Tigurini, Bern, Glarus, Basel, Schaffhausen en Abbatis cellani en niet van dezelfde religie van de gehele confederatie van Zwitserland, Geneve, St. Gallen, Mulhause en Biel.

Ondergetekende in de naam van de illustere en almachtige Heer [God] geëerde heer van de Generale Unie België.”⁶¹

Een aantal voorstellen zouden, volgens deze brief, voorgelegd worden aan de hertog van Savoye, allen ter bevordering van de bescherming van de Waldenzen. De alliantie van de drie protestantse staten, te weten de Engelse Commonwealth, de Evangelische Zwitserse Kantons en de Republiek der Verenigde Nederlanden, bood de petitie ook uit de naam van de vervolgte Waldenzen aan, aan de hertog van Savoye en wekte volgens mij niet de indruk dat zij dit uit eigenbelang deed (omwille van handel of iets dergelijks) maar wel om reden van religieuze tolerantie. Cromwell wist vanuit zijn jeugd en vroeg politieke carrière hoe het was om onderdrukt te worden omwille van je geloof. Hij wilde daarom, mijns inziens, opkomen voor zijn geloofsbroeders⁶² zodat zij net zoals hij, religieuze vrijheid zouden

⁶¹ Dr. Pell's Lettres and Papers, *Illustrissimi ac. Prap. tes Domini* (B.L., Londen) Manuscripts ADD 4364 (56).

⁶² Waldenzen waren protestants en daarmee belijders van het Ware geloof.

krijgen. Op korte termijn waren Cromwell en het verbond bereid te helpen door monetaire en militaire steun te geven maar er werd tevens gepleit voor een permanente oplossing. Er werd namelijk naast het pleidooi om te stoppen met de vervolgingen ook gepleit voor de stichting van een eigen kerk voor de Waldenzen. Zo staat er geschreven: “*Ik hoop dat de Hertog van Savoye de stichting van een kerk [van de Waldenzen] goed gaat keuren voor ieders bestwil, voor ieders geluk*”.⁶³ Wanneer dit verzoek zou worden ingewilligd door de hertog, zou dat betekenen dat er een religieus tolerant politiek beleid gevoerd zou gaan worden in Savoye waardoor de Waldenzen in (religieuze) vrijheid konden leven, net zoals de aanhangers van het Ware geloof in de Nederlanden en de Engelse Commonwealth dit konden. Samengevat: uit de door mij bestudeerde bronnen en uit wat ik in de eerste twee hoofdstukken heb besproken maak ik op, dat Cromwell zich met deze zaak bemoeide omdat hij het belangrijk vond dat protestanten in religieuze vrijheid moesten kunnen leven. Hij kon zich naar mijn mening met de Waldenzen identificeren, omdat zij ook belijders waren van het Ware geloof en omdat zij vervolgd werden, zoals de puriteinen en anderen eerder in het Engeland onder de Engelse vorsten ook het risico liepen vervolgd te worden. Dat Cromwell daarbij religieuze tolerantie ‘aanpreeft’ als middel naar de Fransen om politieke stabiliteit te bewerkstelligen, kan ik alleen maar verklaren uit het feit dat hij daarmee de religieuze vrijheid van de Waldenzen diende; tenslotte had Cromwell, mijns inziens, in tegenstelling tot in eigen land, geen belang bij interne politieke stabiliteit bij de Fransen c.q. hertog van Savoy. Hiermee werd religieuze tolerantie zowel doel als middel.

⁶³ Dr. Pell's Lettres and Papers, *Illustrissimi ac. Prap. tes Domini*, Manuscripts ADD 4364 (56).

CONCLUSIE

In mijn scriptie heb ik de vraag centraal gesteld: had Oliver Cromwell in zijn politieke carrière religieuze tolerantie ten doel? Met behulp van de volgende drie hulpvragen heb ik dit onderzocht
1. Waar kwam Oliver Cromwell's religieus tolerante houding mogelijk vandaan? 2. Waaruit blijkt zijn religieus tolerante houding in de binnenlandse politiek? 3. Waaruit blijkt zijn religieus tolerante houding in de buitenlandse politiek? en ben ik tot de volgende bevindingen en slotconclusie gekomen:

I

Gebeurtenissen en ontwikkelingen op religieus gebied in Engeland ten tijde van Oliver Cromwell's jeugd en jong volwassenheid hebben volgens mij een grote invloed gehad op zijn geestelijke vorming. Ook werd hij op latere leeftijd omringd door intellectuelen, als John Owen, die theologische en politieke discussies voerden, aangaande religieuze tolerantie voor protestanten. Voor Oliver Cromwell was het opgroeien in een situatie waarin de controverse bestond tussen de (vermeende) vrijheid van religie en de negatieve maatschappelijke consequenties waarmee je te maken kon krijgen - als je daadwerkelijk uiting gaf aan die vrijheid – én de invloed van John Owen en de zijnen, waarschijnlijk de reden dat hij in woord en daad religieuze tolerantie nastreefde in zijn politieke carrière.

II

Aan de hand van de rol die Cromwell als parlementslid en als Lord Protector speelde in de binnenlandse politiek, maak ik op dat hij zich regelmatig opwierp om voor protestantse groeperingen een tolerant beleid neer te zetten, aangaande religie. Zo kwam hij als parlementslid openlijk in verzet tegen de toenemende invloed van het katholicisme op de staatsgodsdienst (denk hierbij aan het pro-katholieke decreet van de koning en de aanstelling van William Laud als aartsbisschop); dit zou namelijk de relatieve vrijheid van religie voor protestanten inperken. Daarnaast gaf hij menig keer, in bijvoorbeeld speeches, zijn positieve opvatting weer over religieuze tolerantie en schuwde hij ook het debat met medeparlementsleden over dit onderwerp niet. Door zijn, in mijn ogen, wellicht provocerende opmerking uit 1652, toonde hij aan dat religieuze tolerantie bij hem hoog in het vaandel stond. Historici hebben Cromwell's religieuze politiek vaak uitgelegd als een drang om te bewijzen dat hij het Ware geloof aanhing en dit wilde verspreiden. Ondanks dat ik van mening ben dat Cromwell ervan overtuigd was dat hij het Ware geloof belijdde en dat dit geloof moest standhouden en worden verbreid in de wereld, denk ik dat Cromwell religieuze tolerantie ook voor protestanten voorstond omdat dit bijdroeg aan het wederopbouwen van de staat en het handhaven van de orde. Hij had immers zelf meegemaakt dat onderdrukte protestanten, inclusief hijzelf, in opstand kwamen (de burgeroorlog) en het land daardoor verscheurd raakte. Zolang de onderlinge strijd tussen protestanten

voort zou blijven bestaan kon er geen sterke protestantse staat gecreëerd worden. Onder zijn leiding als Lord Protector van de Commonwealth werd in 1653 mede daarom het Instrument of Government opgesteld. Hierin werd opgenomen dat er naast de aanbevolen protestants christelijke (staats)godsdienst ook ruimte zou zijn voor individuele geloofsbelijdenis, zolang dit de sociale orde binnen de staat niet zou ondermijnen. Wanneer groepen dissenters toch de staatsorde zouden verstoren, kon de overheid ingrijpen maar toen zo'n situatie zich voordeed en een groep quakers over de schreef ging, heeft Cromwell er persoonlijk voor geijverd om door middel van de rede de sociale rust te laten terugkeren. Uit bovenstaande zaken constateer ik dat Cromwell 'religieuze tolerantie' zowel als doel alsook als middel hanteerde.

III

Ten aanzien van het buitenlands beleid zien we het opmerkelijke feit dat Cromwell en anderen de onderhandelingen over het vormen van een alliantie tussen Engeland en de Nederlanden staakten, omwille van het feit dat de Nederlanden niet bereid waren om mee te werken aan de bestrijding van de "declared enemies to the freedom and liberty of the people"⁶⁴. Hieruit concludeer ik dat het streven van Cromwell naar religieuze tolerantie van fundamenteel belang was bij het sluiten van de unie met de Nederlanden en daarmee een politiek doel was. Maar daarnaast zou een unie op basis van religieuze tolerantie voor protestanten, iets dat beide landen in hun binnenlands beleid al nastreefden, beide staten een sterke machtspositie geven ten opzichte van andere (katholieke) staten. Er zou een protestants machtsblok ontstaan en ook zou Cromwell met behulp van een sterke alliantie zijn religieus tolerantiebeleid ten aanzien van protestanten kunnen uitbreiden in Europa. Op die manier konden andere protestanten, net als hij, in religieuze vrijheid leven. Dit laatste wordt, naar mijn mening, in zijn religieus politieke beleid ter bescherming van de Waldenzen gestaafd. In de zaak van de vervolging van de Waldenzen kwam Cromwell door middel van een internationale alliantie op voor de zwakkere 'broeders'. Cromwell pleitte voor het stoppen van de vervolgingen, maar ook voor het permanent vestigen van religieuze tolerantie voor de Waldenzen; er werd gepleit voor het stichten van een officieel goedgekeurde kerk voor zijn geloofsbroeders. Op die manier zou uiteraard het Ware geloof belijdt mogen worden in het katholieke Savoye, maar het zou ook zorgen voor een veilige en stabiele leefomgeving voor alle partijen ter plaatse (de Waldenzen maar ook de hertog van Savoy en de Fransen). Ook in de buitenlandse politiek constateer ik dat religieuze tolerantie door Cromwell zowel als doel werd nagestreefd en als middel werd gehanteerd.

⁶⁴ Pincus, *Protestantism and Patriotism*, 35.

Slotconclusie:

Samenvattend concludeer ik dat Oliver Cromwell's handelen in zowel de binnenlandse- als de buitenlandse politiek gekenmerkt werd door zijn streven naar religieuze tolerantie. De kiem voor dit streven is mijns inziens al in zijn jeugd gelegd en ook al is het hem niet volledig gelukt tijdens zijn politieke carrière om verregaande religieuze tolerantie voor verschillende geloofsgroepen te bewerkstelligen, vond desalniettemin zijn streven naar 'religieuze tolerantie als doel' haar uitdrukking in de wijze waarop Cromwell voor religieuze tolerantie heeft gepleit (denk aan het pleidooi voor zijn manschappen, de unie met de Nederlanden en de zaak rond de Waldenzen) en het feit dat hij zich veelal tolerant heeft opgesteld naar andersdenkende protestanten (bijvoorbeeld bij de radicale quakers). Maar naast het feit dat religieuze tolerantie een doel was binnen zijn politiek handelen, heb ik ook geconstateerd dat hij religieuze tolerantie regelmatig heeft ingezet als middel. Niet alleen, zoals eerder door historici is aangevoerd om het Ware geloof te verbreiden⁶⁵, maar ook om de politieke- en sociale orde te bewerkstelligen. Dit brengt mij tot de slotconclusie dat Oliver Cromwell religieuze tolerantie als doel heeft gehanteerd in zijn politieke carrière, maar zeker ook als middel en dat de scheidslijn tussen het inzetten van religieuze tolerantie door Cromwell als doel of als middel niet altijd even helder te trekken is.

⁶⁵ Steven Pincus, *Protestantism and Patriotism*, 26-27; Alexandra Walsham, *Charitable hatred. Tolerance and intolerance in England, 1500-1700* (Manchester 2006) 234 en Euan Cameron, 'Protestant identities in the later Reformation in Germany', in: Grell en Schribner, eds., *Tolerance and intolerance*, 111.

BIJLAGEN

I Transcriptie Nationaal Archief, Den Haag 1.01.05 inv.nr.8463, folio 5 en 6.

Tractaten uit Generale Vergaderinghe 1651

“High and Mightij Lords.

The parliament of the Commonwealth of Engeland will knoweinge bij the anucient and successive treaties and leagues of amitie betweene England and the Netherlands aswill before the restitution to their liberties, assithence, and bij the manij and notable assistances given ento them, and sometimes recoaned form them, against the enemies off each other that there allwaies hath beene a firme union and constant intercourse of frendshipp and reall affection between Engeland and this State. And Whithall considering that the defence and frea intercourse of trade and trustinh the Common interests of State that first combijnd them in this happij league doo continue, with the accession sithence of the prosession of the true reformed Religion and of the just liberties and freedom of the people, off equall concernement into both more them formerlij....”

II Transcriptie Nationaal Archief, Den Haag 1.01.07 inv.nr. 12569.124.2

Duitschland, Switserlandt. Secrete brieven van den heer van Ommeren Extraordinaris Gedeputeerde aan de switserse Cantons van de jaren 1655 en 1656

Cassa lit: N.Logte M. No. 124.2.1

Duitschland No. 124.2.0

d.8.r.24 (Februarij) 1655

Mijn Heer

Haer Hoogmogende resolutie van den 9. November is mij (engelsch) ofte versuim des 7. deses eerst ter handen gecomen. Ick (vinde) mij verplicht haer Hoogmogende in alle onderdanichen te bedancken dat het deselve gelieft heeft voor aengenaen te (houden), dat ick mij nae geneven hebbe begeven ende aldaer mijn verblijt (ambiniere) tot nadere ordre ofte deselve regelen nae de

(maetes) dienste ende bevordering van de negotiatie: (‘ T welck) (zeh) (sinetielck) sal wachts nae te comen is mede lolyen het tweede liet van de bovengemene resolutie deselve soo haer mogelijk te dienen van de copies van alsulcke allianties bij de Catholieke Cantons (gereecht) als aldaen vermelt (woren), doch sal dit (sir tijr) ende om die te becoomen sijn difficulties selve principaelijck aengaende de laest gemaecte, welcken gelijk gesein wort veel aen te naem van (inspiratie) te (geven) de gereformeerde religie al van tractatie te (.....). Aengaende der (voet) (ride) dissolutie van penningwn te opleveren sal (...): gelieven te verstaen dat de subsidies gedestineert voor dese arme luiden worden ge(...) in Gaenden van de Heren van het consistane van de gereformeerde kercke tot Grenobles, welcke daer van geven besourlijcke quitanie; van waer het deselven door de (peckante) wegen souden nae de (...)

Ende om daer van te doen een rechtmatige dissolutie soo sijn geschreven ende bij het sinode van Dauphine (geantriseer) eenige predikanten, twee edelluiden ende andere eerlijcke persoonen welcke van ijt tot tijt vergaederen ende geen formeert sijnde van het getal dat (reustiteutes) in ieder (heicke), waer van de rolles sijn gemaect, als oock us wat graef van (zeussitein) ieder wort bevonden, de vind ere (tweedeling) doen voor de armen aldaer gevende het gelt in handen van den Predikant ende ouderlingen van deselve kerck (de welcke daer nae als reden particulieren haere portie geven) en nemende van ieder derselven behoerlijcke quitancie met verpreckinge van een (...)

W Deeling, alles wel geteeckent bij den Predicant onderlingen ende de principaelste van deselve, ende rapporteren dit (alles) als de generale vergaederinge betreffende (...) Predicanten en ouderlingen van de valleien met de voets Predicanten Edellendy en andere gedeputeert bij het gemelte sinode van Dauphine alwaer geexamineert ende geverifieert worden de reeckeninge ende (geats) probeert sijnde gesonder aende voorseide kercke ende concistane van grenoble; welcke onder bij de Heeren van dese Stadt wort (gelaudeert) ende (ge)aprobeert ende dievolgende de bijvoeginge van eenige lot den haeren

onnodich gehanden, behalven dat het selve (finde fuins) te
interesen een misvertrouwen van diegeene welcke met een
groote (sniceriten) daer (...) sich tot noch toe hebben gebruikt

oock (ombrage) van haer geven aen eewige potentatus, welcke (...)
soo veel doenlijck nachten te (eviteres) Ick verhoope
dat op haer Hoogmogende ordres bij de meergemelte resolutie aen
den Heere Niepoort gegeven om te verstaen de positive sentimenten
van den Heere Protector hoopende het redren van de saecke van
de arme Waldensen de intentie van deselve wat particulierden
als de heeren gedeputeerden alhier sal worden gecommuniceert
hebbende de (deserepante) interpretaties onder deselfs Heeren
Geputeerden om de generale expressies van dien tot (...) toe
Veroorsacken een groose onseckerheit ende veranderlichheit in
Onse deliberaties: sijnde sulcks oock de oorsaeck, dat den brief
waervan mijne voorgaende als (icke): heeft mentie gemaect
geformeert volgens het (uittelijck) project bij ons thamelijck
goetgevonden, tot (nostie) niet in afgesonden aen de Evangelische
Cantons van Switserlant: oordelende den Heere Pell bij
nadere (resentie) van dies sich dein aegaende niet genoegsaem
(gepualiceert), hoewel den Heere Morlan het contraire was
suttinerende welcke oock van alles in Engelant alsoo wel
als zich in Hollandt met de voorgaende (hoop) hadde (alverein)
Kennisse gegeven; wij sullen met den eerstes dienaengaende
Weder bij malrandres koomen om (tefis) is wat volgen gemelte
Brief sal comen (wensen) gedresseert ende vervolgens affesenden
Waer mede (cuidigende) sal Hoog edele (verely) in de protentie
des Almogende ende (hijus)

Mijn Heere

Wel Edele dienstwillige dienaer

R.V. Ommeren.

Geneve den 8 dec. 1655

Datum 24 november 1655

Rec: 10 december 1655

Mijn Heer

Den heere Morlan is gisteren bij mij geweest ende heeft mij bekent gemaect dat den goeder (ieven) ende gezegentheid vn den Heere Protector voor de arme Waldeasen soo verre continu eende dat sij geresolueert was alle fatsoenlijcke ende vaste middelen bij de hant te neemen om te selve te helpen versorgen een versekende ende goede vrede; datden hooggemelte Heere Protector gesien hebbende de resolutie van de Evangelische Cantons op het selve subject tot (Paienne) genoomen weinich cententement hadde gepept, (niet/met) konnende daer zeits zullen peinzen ende genoeg hem afneemen wat de (zeterlijcke) intentie soude mogen sijn vande gemelte Cantons ebde hoedaenige (rigieuze) de selve so voor als nae de intercessie tot dese saeke souden willen bijbrengen dat het daerom eerst ende vooral van nooden was verseekert te sijn van der selver rigoureuse resolutie, in cas nae behooren als de interfentie van dese soo aensienlijcke Staten bij den hartoch van Savoien met(een) wierde gedefeseert wegende daer bij dat het soude onverdraeglijk sijn van een Hartoch van Savoien eenich effront te ontfangen, ende dat dienstvljende van nu af als moest op de middelen gedacht worden om het selve in alles gevallen aftekeeren. (...) konden wel bemercken dat

Men alsnoch van die sijde geintentioneert soude sijn ingevalle de (devoiren) bij den Hartoch aan te wenden haer behoorlijcke succes niet en hadden, te emploieren het gelt geprocedeert van de collecte ende daer mede de Evangelische Cantons te induceren om door middel van wapenen dij Heere Hartoch Savoien tot redelijcke (anditien) te bewegen: gemelte Heere (sahte) oock met mijn trecken haer Hoogmogende intentie leggend niet te twijfelen of de selve souden in soodaenige geval mede haere pecuniaire

subsidies bij brengen. Waer op alhoewel ick sijn Edele
(..) gemoete roerde de groote difficulteit, welke ick daer (immer)
voorlach ende dat met lichtelijck de Heeren Switsers meteen
souden sijn te ruduceren om eenige soodaenige verklaeringe
te doen voor ende alleen sijn wisten wat ende hoeveel den
(meegem/meergemeende): Hartoch aen soo een aensienlijke besendinge
souden willen defereren, ende misschien nae ontfangen resus
animeuser ende promter souden sijn het soodaenige resolutie;
dat oock haer Hoogmogende niet hebbende konnen twijfelen
dat den (hooggem/hooggemeende) Heere Hartoch souden willen weigeren
reedelijcke ende eerlijcke conditie aen de arme Waldensen
op de instantie van drie soo considerable machten, alleenlijck
tot noch toe hadden geresolveert aen gaende de forme van
interpositie, dewelcke de selve conform haeren goederen ende
amstelijcken ieven mij hadden belast te doen in rigoureuze
ende significatie termen; soo konde ick (elter) wel

afneemen dat men pretendeerde daarvan verseecken te
sijn eermen sich soude willen engageren om eenige nieuwe
adresse te doen aen het hof van Savoien. Haer Hoogmogende
sullen wel konnen afneemen, ingevalle de Evangelische Cantons
komen verstaen ter soodaenige middelen bij de hant te
neemen, dat sijn luiden oock souden willen verseekert wesen
van der solver subsidie. ' T welck ick hebbe noddich
geacht Weledele bekent te maecken ende door de selve (saec)
Hoogmogende onderdaenijck te verseeckeren, ten einde mij
hier op met den eesten mach toecomen der selve goede meeningen,
alsoo het lang verblijft souden iets te doen
weinich aensienlijkheit geeft aen de deputatie van de
twee republieken. Ondertussen kan ick niet naelaeten
Weledelen te (zeitereten) dat ick tot Paienne sijnde weinich
of geen genegenheit aen die sijde hebben bespeurt (or)
tot eenige extremeits te coomen, hebbende gemerckt dat
deselve met groote circumstentie alle de rigoureuze
termen van het project van de bekende resolutie, ' t welck
met de heere Pel en mij eerst te vooren wiert gecommuniceert

hadden verandert, ende andere sacke manieren
van spreecken ende weinich significantif geinseneert;
doch alsoo de conjucturen van tijden sedent meichelijck
is verandert, souden oock konne sijn dat van humein
niede mocht verandert sijn. Van (daege) souden wij
neffens des Heere Pel t saems delibereren wat devoiren

Omtrent de Evangelische Cantons en is wat voegen sullen
Aengewent worde; hoewel de mijne tot noch toe niet
Beiden sullen comen (stecken) als om haer te animeren tot
Een rigoureuse intercessie.
Waer mede eindigende sal Weledele bevelt ick de
() des Almaogende en de blijck

Mijn Heere

Weledele dienstende dienaer
R. V. Ommeren

Geneve den. 14/24 november 1655

BIBLIOGRAFIE

- Aubrey, Philip, *Mr. Secretary Thurloe: Cromwell's Secretary of State, 1652-1660* (London 1990).
- Beeke, Joel R., *Assurance of Faith, Calvin, English Puritanism and the Dutch Second Reformation* (New York 1991).
- Blom, J.C.H. en Lamberts, E., eds., *Geschiedenis van de Nederlanden* (Baarn 2006).
- Boyer, Richard E., *Oliver Cromwell and the Puritan Revolt, Failure of a Man or a Faith?* (Boston 1966).
- Bowman, Jacob, *The Protestant Interest in Cromwell's Foreign Relations* (Heidelberg 1900).
- Cameron, Euan, 'Protestant identities in the later Reformation in Germany', in: Ole Peter Grell en Bob Schribner, eds., *Tolerance and intolerance in the European Reformation* (Cambridge 1996) 111-114.
- Carlyle, Thomas, *Oliver Cromwell. With a selection from his Letters and Speeches* (London 1924).
- Coward, Barry, *The Stuart Age. Engeland 1603-1714* (Harlow 2003).
- Felix, J.F., *Leven en Werk van dr. John Owen*. Hedendaagse vertaling uit het Engels van het werk van William Orme, *De Gedenkschriften over het leven en het kerkelijk standpunt van Dr. John Owen* (1857) (Middelburg 2009).
- Firth, C.H., *Oliver Cromwell and the rule of the puritans in England* (Londen 1947).
- Frasier, Antonia, *Cromwell our Chief of Men* (Londen 1999).
- Frijhoff, Willem en Spies, Marijke, *1650 Bevochten eendracht* (Den Haag 1999).
- Grell, Ole Peter and Schribner, Bob, *Tolerance and intolerance in the European Reformation* (Cambridge 1996).
- Grell, Ole Peter en Porter, Roy, *Toleration in Enlightenment Europe* (Cambridge 2000).
- Groenveld, S., *Unie – Bestand – Vrede. Drie fundamentele wetten van de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Hilversum 2009).
- Hill, Christopher, *God's Englishman : Oliver Cromwell and the English Revolution* (Londen 1970).
- Milton, John, *Letters of State Written by Mr. John Milton* (London, 1694).
- Monter, William, 'Heresy executions in Reformation Europe, 1520-1565, in: Grell and Scribner, *Tolerance and intolerance in the European Reformation* (Cambridge 1996) 53, 56.
- Partridge, Robert B., *O horrible murder: The Trial, Execution and Burial of King Charles I*, (Londen 1998).
- Paul, Robert S., *The Lord Protector, Religion and Politics in the Life of Oliver Cromwell*, (Londen 1955).

Pincus, Steven, *Protestantism and Patriotism. Ideologies and the making of English foreign policy, 1650-1668* (Chicago 1996).

Plaat, van der Gees, *Eendracht als opdracht, Lieuwe van Aitzema's bijdrage aan het publieke debat in de zeventiende-eeuwse Republiek* (Hilversum 2003).

Sluijs, van der C.A., *Puritanisme en Nadere Reformatie, een beknopte vergelijkende studie* (Kampen 1989).

Tangye, Sir Richard, *The Two Protectors: Oliver and Richard Cromwell* (London 1899).

Venning, Timothy, *Cromwellian Foreign Policy* (Londen 1995).

Walsham, Alexandra, *Charitable hatred, tolerance and intolerance in England 1500-1700* (Manchester 2006).

Worden, Blair, *The Rump Parliament 1648-1653* (Cambridge 1974).

Van Dale Groot Woordenboek van de Nederlandse Taal, Van Dale Lexicografie BV (Utrecht 2005).

The constitution of the Protectorate, *Instrument of Government (1653)*. Volledige tekst is te vinden op <http://www.constitution.org/eng/conpur097.htm>

ARCHIEFSTUKKEN

Dr. Pell's Lettres and Papers, *Instructions unto George Downing, John Pell and Samuel Morland, 28 July 1655*, Manuscripts ADD 4364 (1) (British Library, Londen).

Dr. Pell's Lettres and Papers, *Illustrissimi ac. Prap. tes Domini*, Manuscripts ADD 4364 (56) (British Library, Londen).

Duitschland, Switserlandt. Secrete brieven van den heer van Ommeren Extraordinaris Gedeputeerde aan de switserse Cantons van de jaren 1655 en 1656. Geneve, 14 november en 8 december 1655, Staten Generaal 1.01.07, inventarisnummer 12569.124.2 (Den Haag, Nationaal Archief).

Instruction of the High and Mighty Lords States General of the United Netherlands for the Lords Rudolph of Ommeren, Den Haag 13 juli 1655, Add Manuscripts 4365, folio 190-191 (British Library, Londen).

Tractaten uit Generale Vergaderinghe 1651, Staten Generaal 1.01.05, inventarisnummer 8463, folio 5 en 6 (Den Haag, Nationaal Archief).

AFBEELDING

Voorpagina: <http://www.heritage-history.com/www/heritage.php>